

Rév Lajosné

Életrajz

Apai ágon a szépszüleimig tudok visszamenni. Szépapám Reich Gáspár volt, feleségét pedig Juditnak hívták. Róluk az a családi legenda, hogy Cecén éltek, szellemileg igényes emberek voltak. Nem tudom, mivel foglalkoztak. Van egy Reich leszármazott, aki Németországban, Darmstadtban él, és fölkereste az összes rokont. Elmesélte, hogy a hitlerájt azért úszta meg, mert bebizonyította, hogy ezek az ősei szombatosok voltak. Tehát nem zsidók, hanem szombatosok. Állítólag II. József azt mondta, mi az hogy szombatos, valaki vagy zsidó vagy keresztény. Erre azt mondták, hogy akkor ők zsidók. Hogy ez igaz vagy nem, ezt nem tudom. De az tény, hogy ez a darmstadti rokon megúsza, és fölkeresett minket.

Az ő lányuk volt Reich Mária, az ükanyám, aki 1834-ben férjhez ment Deutsch Ignáchoz Szilasbalhásra, de csak úgy mondták, hogy Szilasra. Most Mezőszilasnak hívják.

[Szilasbalhás – nagyközség, Veszprém vm., 1870-ben 3343 lakos, 1942-től Mezőszilas] Kereskedők voltak, jól éltek, csinos házuk volt, nyaranta Karlsbadba jártak postakocsin. Megvan a fényképalbum, amit 1884-ben az aranylakodalmukra csináltattak. Valamelyik rokonomnál láttam egyszer egy újságcikket, hogy tíz évvel később, a hatvanadik házassági évfordulón, tehát 1894-ben még mindig éltek. A cikk nem tudom hol jelent meg, de én olvastam. Szóval ők voltak az apám dédszülei.

Az ő lányuk volt az 1838-ban született Deutsch Johanna, aki férjhez ment Reichard Mórhoz, akiről egy festmény van. Különben ennek a Deutsch Johannának az egyik lánytestvére hozzáment egy Weidingerhez. Ezek a Weidingerék bajaiak voltak, földbirtokosok, nagyon jómódúak. Ez az egész Weidinger család és a bajai ág nagyon jómódú volt. És abból a házasságból született Weidinger József, aki később Balassa József néven lett híres nyelvész. Őt 1944-ben Benedek Marcell bűjtatta. És ahogy felszabadultunk, tüdőgyulladásban meghalt.

[Balassa József, 1881-ig Weidinger József (Baja, 1864. febr. 11. - Bp., 1945. febr. 26.) – Nyelvész, tanár. A budapesti és a bécsi egyetemen végzett tanulmányok után Budapesten 1885-ben bölcsészdoktori, 1886-ban tanári oklevelet nyert. 1886-tól székesfehérvári, 1892-től debreceni, 1896-tól 1918-ig budapesti középiskolai tanár. A Tanácsköztársaság idején egyetemi tanárrá nevezték ki. Az ellenforradalom győzelme után megfosztották egyetemi katedrájától, s még mint középiskolai tanár sem tudott elhelyezkedni. 1920-tól 1940-ig a Magyar Nyelvőr szerkesztője. Tagja volt a finn Tudományos Akadémiának. A hazai nyelvtudomány egyik jelentős képviselője. Tudományos munkája alapján többször jelölték akadémiai levelező tagságra, de politikai okokból a nem nyelvész tagok mindig kibuktatták. Így sem akadémiai tagságot, sem egyetemi katedrát nem kapott. A 19. század nyolcvanas éveiben tagja lett a szigorú hierarchián alapuló polgári

szabadkőművességnek. 1898-ban a Könyves Kálmán páholy főtisztje. 1914-től 1920-ig a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy nagymester- helyettese, később nagymestere. Nyolcvan éves korában elhagyta ostromlott Klotild utcai lakását, és egy baráti családnál bújt meg Budán. Onnan 1945 februárjában elindult gyalog, hogy valahogyan átjusson Pestre egyetlen unokájához, de terve nem sikerült. Egy budai rokonához vánszorgott el, és ott is halt meg az ostrom alatt átélt szenvedései következtében 1945. február 26-án. Budán temették el, a ciszterciták templomának udvarán, egy ideiglenes cinteremben.

Fő művei: A fonetika elemei (Budapest, 1886); A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése (Budapest, 1891); A magyar nyelv (Budapest, 1899); Magyar fonetika (Budapest, 1904); A szabadkőművesség története (Budapest, 1922); Az egységes magyar helyesírás szótára és szabályai (Budapest, 1929); A magyar nyelv életrajza (Budapest, 1937); A nyelvek élete (Budapest, 1938); A Magyar Nyelvőr története. (Budapest, 1941); A magyar nyelv könyve (Budapest, 1943); A magyar nyelv szótára (I-II., Budapest, 1940); Német és magyar szótár. I. Német-magyar rész. Budapest, 1899. - II. Magyar-német rész. Budapest, 1902. (Simonyi Zsigmonddal együtt); Német és magyar iskolai szótár. I. Német-magyar rész. Budapest, 1900. - II. Magyar-német rész. Budapest, 1902. (Simonyi Zs.-dal együtt); A magyar és német nyelv zsebszótára. (Toussaint-Langenscheidt módszer.) I. Magyar-német rész. Berlin, Budapest, 1915. - II. Német-magyar rész, Berlin, Budapest, 1917.; Magyar-angol és angol-magyar zsebszótár. - Budapest, é. n. (1914?) (Honti Rezsővel együtt); Kereskedelmi zsebszótár. Kereskedelmi középiskolák és akadémiák használatára, I. Német-magyar rész. II. Magyar-német rész. Székesfehérvár, 1889. Társszerzője volt a Sauvageot-féle nagy magyar-francia szótárnak.] Visszatérve Reichard Mórra, ő 1830-ban született, és 1902-ben halt meg. A felesége még abban az évben utánahalt. Fehérvárott éltek, a Fő utcában laktak, és náluk volt először angol WC. Az egyik nagynéném mesélte, hogy be kellett menni, és két lépcsőfokot föl kellett lépni valami dobogóra. Szóval olyan ünnepélyes dolog volt ott kimenni, mert valami különlegesség volt. Reichard Mór nagy trafikos volt, ami azt jelentette, hogy ő látta el egész Fejér megye trafikjait. Szóval dohány-nagykereskedő volt. És olyan nevezetes kereskedő volt, hogy egyszer még a királyhoz, Ferenc Józsefhez is meg volt hívva ebédre. Nem olyan ebédre, ahol arisztokraták voltak, hanem olyanra, ahol az alattvalók krémje. Őt valami kereskedő szövetség, vagy a jóisten tudja delegálta. Az a családi fáma, hogy nagyon éhes maradt, mert tálakat vittek körül, először a király vett, és amikor befejezte az evést, mindenki elől elvették a tányért. És mivel őhöz késett került a tál, mire enni kezdett volna, már el is vitték előle a tányért. Utána beült a sarki kocsmába, és evett egy jó bablevest.

Volt négy gyerekük. Az legidősebb Dr. Reichard Zsigmond, aki 1863-ban született Székesfehérvárott, és 1916-ben halt meg Budapesten agyhártyagyulladásban. Ő méltóságos úr volt. A feleségét ismertem, mert az nagyon sokáig túlélte őt, 1944-ben halt meg, és végig méltóságos asszony volt. Reichard Zsigmond kúriai bíró volt. [Reichard Zsigmond – bíró, jogi író. 1888-tól ügyvéd, 1894-től bíró, 1913-tól kúriai bíró. A büntetőjog mellett a közigazgatási bíráskodás kérdéseivel is foglalkozott. Cikkei főleg a Jogtudományi Közlönyben és a Jogászegyleti Értekezésekben jelentek meg. - Főbb művei: A jeltételes elítélés (Bp., 1890); A közigazgatási bíróságok hatásköre (Bp., 1891); Psychiatria és büntetőjog (Bp., 1893); A bűncselekmények osztályozása (Bp., 1900); Tervezet a büntetőtörvény módosításához (Bp., 1901); Az uzsora törvényjavaslatról (Bp., 1908).] Azt nem tudom, hogy a jogot hol végezte. A Huszadik Század egyik alapító tagja volt, szóval egy ilyen liberális, haladó szellemű kultúrlény, és apám mentora. Mert apám is jogász lett. Reichard Zsigmond írt is a Huszadik Századba. Talán egy kicsit jobbra volt Jászi

Oszkártól. Egy hallatlanul kulturált, művelt ember volt. Sokat utaztak, tele voltak mindenféle műkinccsel. Például Csók István fehérvári volt, és akkor voltak Csók István képeik. Volt sok perzsaszőnyegük. Én már csak az özvegyét ismertem, aki az özvegyi nyugdíjból élt. Addigra a Palatinus házbeli nagy lakás már ketté lett választva, és mellettük lakott a feleség nővére. De ők még akkor költöztek oda, amikor a Palatinus házakat építették a Margit híd pesti hídfőjénél, az első házban laktak, és a Dunára nézett az ablakuk. Két gyerekük volt. Egy lány, aki matematika tanár lett, és aki soha életében nem kapott állást, mert 1920 után már nemigen lehetett. És volt egy fiuk, aki a Chinoiban volt vegyészmérnök, ő 1944-ben úgy végezte, mint a legtöbben.

A következő gyerek, Judit 1864-ben született, és egy Stauber Albert nevű emberhez ment férjhez. Ez a Stauber Albert szögrül-végrül Reichék rokona volt, másod- vagy harmadunokatestvér, nem tudom. Nagybérlő volt. Először valahol Fejér megyében volt bérlete, nem messze Fehérvártól, mégpedig Arany László, Arany János fiának a birtoka. Egy pár év múlva pedig Somogyvisontán egy 3000 holdas Széchenyi birtokot bérelt. Amikor 1892 nyarán apámnak megszületett az testvére, akkor a nagyanyám leküldte a őt Judithoz a nővéréhez, akinek már volt két kisgyereke. És annyira megszerették egymást, hogy apám minden évben oda kérte magát. Ahogy bezárt az iskola, rögtön lement, és egész tanév kezdetéig ott volt. Ha közben elutaztak valahova, akkor is oda ment vissza. Somogyvisontáról rengeteg mese és legenda van. Ez az Albert bácsi egy nagyon kedves, vicces bácsi volt, minden gyerek kedvence. A kertben volt egy fa, amin szekfűkörte termett. Apám nagyon szeretette. Amikor három éves volt, azt mondta neki az Albert bácsi, hogy megszámoltam ám, hány körte van a fán, mire az apám nem mert leszedni egyet se, amíg Albert bácsi haza nem jött. Később mondták neki, hogy ha meg is számolta, nem baj, ha hiányzik. A felesége, Judit néni pedig egész életében nagyon szerette az apámat. Amikor megszűnt a bérletük, ami negyven évre szólt, meg akarta hosszabbítani a fiának, aki szintén gazdálkodó lett, de a Széchenyiek nem voltak hajlandók, mondván, hogy nagyon sokan vannak, kell a birtok. Albert bácsi fia kiment Kanadába, és ott lett farmer. Megnősült, és két kislánya született. Ennyit tudok róla, többet nem. Albert bácsiék ekkor elköltöztek, és Mátyásföldön építettek egy villát. Az építésmérnök fiuk építette, nagyon szép volt a villa is, a kert is. Szemben, az utca másik oldalán egy fenyőerdő volt. Mindenki kérdezte, hogy miért nem Budára jöttek. Azért, mert Budán hegynek föl, hegynek le, és Albert bácsinak ez már nehéz. Mátyásföld meg sima volt, és rettentő szép. Most már biztos ronda az a környék is, de akkor nagyon szép volt. Kiskoromban sokat jártam ki Mátyásföldre. Albert bácsiéknek mindig nagy személyzetük volt: a kertész bácsi, szakácsnő, egy özvegyasszony, akit mindenki úgy hívott, hogy Nyanya. Ezenkívül volt még két alkalmazott, egy idősebb néni, aki a konyhán segített, és egy szobalány. Amikor Mátyásföldre költöztek, akkor a Nyanya már nem dolgozott, de elvitték magukkal, nyugdíjat adtak neki, és följárlottak neki az emeleten egy szobát. Lent volt a nappali meg ebédelő, fent a hálósobák. Nyanya azt mondta, hogy neki rossz a lába, inkább lent szeretne lakni. Így aztán lent lakott. A nyugdíj mellett teljes ellátást is kapott, a gyerekei látogatták. Nagyon szeretett mézes süteményt sütni, és ha jöttek a vendégek, akkor büszkén előállt a mézes süteményeivel. Volt a kertben egy nagy diófa, ami alatt volt egy szép garnitúra, és miután volt dió, a Nyanya egy kis részt bekerített a kert hátsó részében, és ott pulykát nevelt, amit dióval etetett. Ez nagyon finom volt. Volt ott egy Mariska nevű nő, aki fiatal lányként került oda, és hát teherbe esett. Akkor Judit néni azt mondta neki, hogy ne aggódj, szüljed meg, itt a sok gyerek között majd csak fölnő ő is. Ez így is történt. Őt is magukkal vitték Mátyásföldre. Volt egy négyemeletes házuk a Lánchíd utcában, nagyon szép ház, minden emeleten egy lakás. Részben ismerősök, részben a gyerekei laktak ott, akik házbért fizettek, mert hiszen

Judit néniék azért vették a házat, hogy öregkorukban legyen jövedelmük. Nyugdíjuk nem volt. Aztán amikor Albert bácsi 1930-ban meghalt, akkor Judit néni az egyik lányához költözött, aki elvált asszony volt, szintén igen jómódú, annak is földbirtokos volt a férje. Pár év múlva Judit néni, a sógornője [Reichard Zsigmond özvegye, Irén néni] és még két családtag építtetett egy családi társdashedázat a Naphegyen, a Fenyő utcában, és oda költöztek. Judit néni vitte magával Mariskát is, akinek a lánya közben férjhez ment egy sofőrhez. Judit néni 1940-ben nagy szerencséjére meghalt. Mégpedig olyan módon, hogy éjszaka kapott egy szívrohamot, kihívtak egy orvost, az adott neki egy injekciót. Jobban lett. Egy-két nap múlva találkoztunk vele, mondtuk neki, hogy nem is látszik rajta. Erre azt mondta: tudjátok, elég volt. És még aznap éjjel meghalt egy újabb szívrohamban. Úgyhogy nagyon szépen és jókor meghalt. A sógornője, Irén néni átvette ezt a Mariskát mint régi bútordarabot. Azután jött 1944, és a vő, a sofőr egy fő nyilas lett, aki rémületben tartotta azt egész házat. El is vitték a felét, és meg is haltak. Aztán a ház telitalálatot kapott az ostromban.

Egyébként Zsuzsi nénivel (apám húgával) és Bózsival (Judit néni legfiatalabb lányával, aki 92 éves korában, öt évvel ezelőtt halt meg, és iparművész volt, nagyon szép dolgokat csinált) 1959-ban vagy 1960-ban lementünk Visontára. Hát, rettenetes. Azt mondják, nem szabad visszatérni oda, ahol az ember valamikor boldog volt. A házban öt család lakott. Nem volt ez kastély, nem is kúria (mert kúriának azt nevezzük, ami klasszicista, és ez nem volt klasszicista, későbbi volt), egy nagy ház volt, ahol nívósan éltek. Volt egy nagy virággrupp, és amikor kocsival mentek haza, akkor azt meg kellett kerülni, úgy lehetett felhajtani. Hát se grupp, se fölajtó, egy lezúllott hely lett. Bózsi szóba elegyedett az öregasszonyokkal, és kérdezett erről-arról. Hát maga kicsoda, hogy így tudja? Mondta, hogy kicsoda. Akkor kezdték a téeszeket szervezni. De jó lenne, ha itt lenne a tekintetes úr, az most tudna nekünk tanácsot adni. Nagy szeretettel fogadták.

A következő gyerek Gáspár volt, aki hamar meghalt. Valamikor 1880 és 1890 között született. Vegyész-mérnök volt, és valami kísérletben nagyon fiatalon meghalt. Nagy világfi volt, állandóan utazott, hosszú leveleket küldött nagyanyámnak. Franciául írt leveleket Párizsból a nagyanyámnak a párizsi lányokról.

A következő gyerek Mariska, Reichard Mária, a nagyanyám. Elvégezte a felsőbb lányiskolát. Gyerekkorában volt német és francia kisasszonya. Tanult zongorázni, öreg korában is zongorázott, mert egy lánynak tudni kell. Rengeteg verset és éneket tudott magyarul is, németül is, franciául is. Már lánykorában is sokat utazott, és nagyon szeretett utazni. Amikor férjhez ment, azt mondta, hogy ne vegyenek neki briliánsgyűrűt, hanem menjenek el a Riviérára. Aztán mind a kettőt megkapta a férjétől. Amikor megkérdeztem tőle, hogy amikor otthon voltatok, mit csináltatok egész nap. Azt mondta, kinéztünk az ablakon. Nem nagyon emlékezett már rá. Zsuzsi néni, a nagynéném mesélte, hogy mindenkinek volt programja. Délután a korzóra mentek, aztán beültek a cukrászdába. Egymáshoz mentek, meghívták egymást, beszélgettek, összejöttek. Köztisztelőben álló emberek voltak. Judit néni és a nagyanyám között nem volt olyan nagyon nagy korkülönbség, csak öt év. Amikor a Judit férjhez ment, a nagyanyám 12 éves volt. Egyszer Albert bácsi a sógora, aki nála legalább 15 évvel volt idősebb, azt mondta neki, hogy ide figyelj, Mariska. Kocsival elmegyünk a birtokra, és ha egész úton szavalsz és énekelsz, és ugyanazt kétszer nem, akkor előfizetek neked egy nem tudom milyen gyerekújságra. Elő is fizetett. A memóriáját örököltém tőle, én is sok verset tudok kívülről. A nagyanyám nagyon élénk, mozgékony és szellemes, jó humorú nő volt. Szeretett társaságba járni, szóval egy kellemes ember volt. Nem volt még húsz éves, amikor 1889-ben férjhez ment Dr. Reichenfeld Zsigmond győri ügyvédhez.

Apai nagyapám apja, a győri Reichenfeld Ignác 1820-ban született. Felesége, a dédanyám, Fleischmann Katalin 1824-ben született, apja. Fleischmann Mihály, kereskedő volt. Ignác és Katalin 1843-ban házasodtak össze. Az írásztalom a dédanyámtól maradt, és megvan még a fehér virágminás porcelán tintatartója is. Dédapám vallásos ember volt, bérlete volt a templomba. Gabonakereskedő volt, és aztán az üzlet annyira kitágult, hogy egész Európára kiterjedt. Tizennégy gyerekük volt, és mindet taníttatták. A nagyapám testvéreit nem ismertem, mert azok a világ legkülönbözőbb részein voltak. Csak egy fiúról hallottam, aki Berlinben élt, és nagy bonviván hírében állt.

Nagyapám, Reichenfeld Zsigmond 1858-ban született Győrben. Köztisztviselőként álló ügyvéd volt. Sok paraszt ügyfele volt. Egyszer az egyik ügyfele nem tudott fizetni, és azt mondta, hogy van egy kis homokos földje közel Győrhöz, fogadja el azt. Nagyapám elfogadta, de nem tudott vele mit kezdeni, bérbe adta egy bolgár kertésznek, akinek nem kellett fizetnie, de mindig hozott friss zöldséget. Mire nagyapám meghalt, elkezdtek ott építkezni, és egy egész utca lett. A terület a nagyanyámé volt. A nagyapám 1933 januárjában halt meg, a Városmajor utcai kórházban, ahol most az érklínika van. A nagyanyám Győrben maradt, ügyvéd özvegyeként nem volt nyugdíja, és abból élt, hogy azokat a földeket kipercellázta, és eladogatta. 1944-ben nagyanyámat elvitték Auschwitzba. Én meg Zsuzsi néném örököltük a még megmaradt földterületet, és az akkor már sokat ért. De 1948-ban államosították. Akkor lementem Győrbe, és mondtam, hogy az apámat elvesztettem, keresetünk nincs, lakásunk mindennel odaveszett, legalább valamit hagyjanak meg belőle. Valami fő pártfunkcionáriussal beszéltem, és kérdezte, hogy ki volt a nagyapám. Mondtam, hogy Dr. Reichenfeld Zsigmond. Az volt a maga nagyapja? Hát, ha tehetnék valamit, akkor visszaadnám. De nem tehetett semmit.

Nagyanyám az esküvőre tekintélyes hozományt kapott. Nagyapám azt mondta, hogy neki erre semmi szüksége, beteszi a bankba, majd jó lesz a gyerekeknek. Később nagyapám a Győr Városi és Megyei Takarékpénztár igazgatóságának a tagja lett, ami tönkrement. Ő tudta, hogy rosszul áll a bank. Mindenki mondta, hogy vegye ki a pénzt. Hát nem vette ki, hagyta elúszni. Azt mondta, hogy ha ő kiveszi, azzal árt a bank hírnevének, és ő nem azért igazgatósági tag. Szóval ilyen volt az én nagyapám. Amellett egy búvárosos ember volt. Sokat jártak Győrből Bécsbe, akkor nem kellett útlevél. Valamikor az 1910-es évek elején egy bécsi kiruccanásán a nagymamám elment a belvárosba körülnézni, és az egyik üzletben meglátott egy nagyon szép csipkegallért, meg más csipke dolgokat. Meg is vette, hazajött, akarta mutatni, hogy milyen gyönyörű csipkét vett, és a csipke sehol. Hát valahol véletlenül eldobta. Olyan könnyű volt, hogy azt hitte, valami villamosjegy vagy mi. Egy másik kirakat előtt megállt, és eldobta. Nagyapám sajnálkozott. Aztán elment a kávéházba, és csillogó szemmel jött haza, hogy megtalálta a csipkét. A nagyanyám ugye elmondta, merre járt, mit vett, erre nagyapám elment, és ugyanazt megvette.

Nagyszüleim nem voltak vallásosak. Annyira nem, hogy nagyapám örökölte apja után a templomi ülőhelyet, és amikor jöttek az őszi zsidó ünnepek, inkább elutaztak, hogy ne vegyék észre, hogy nem mentek templomba. A gyerekeik se voltak vallásosak. Apám már tíz éves korában antiklerikális volt.

Apámnak három testvére volt. Apám után két évvel, 1892-ben született Bandi (Andor), az övé egy nagyon rosszul sikerült élet volt. Bandi kiválóan beszélt nyelveket. Először a Reichenfeld dédpapa gabonakereskedését átvevő nagybácsinál dolgozott, akinek egész Európára kiterjedő irodái voltak.

Dolgozott Passauban, azután Nápolyban. Kíválón tudott németül és olaszul. De mindent otthagyt. Nem tudott megmaradni egy helyen. Amikor volt a nagy világgazdasági válság, akkor valamilyen ismerős céghez ment, ahol idegennyelvű levelező volt, és ez maradt végig. De nem tudott megmaradni egy nőnél sem. Egyedül élt, soha nem nősült meg, nem volt neki egyetlen olyan kapcsolata sem, akit bemutatott volna a családnak. 1944-ben őt is elvitték Budapestről, fogalmunk sincs, hogy hova lett.

Apám másik fiútestvére, a legkisebb, Pali, 1898-ban született. Egy világfi volt. Ő is baloldali hírében állt, de ő csak divatból. Nem úgy, mint apám, aki elmélyült volt. Pali csak kereskedelmet végzett, és aztán a fehérterror idején jobbnak látta, hogy Bécsbe menjen. Ott nagyszerű üzletei voltak, de hogy miből és hogyan, azt nem tudom, mert én elég kicsi voltam, amikor meghalt. Ugyanis 1930-ban Lufthansa gépen Bécsből Drezdába utazott, Drezdánál lezuhant, és meghalt. Neki már a húszas években volt versenyautója. Bécsből egy óra alatt megérkezett Győrbe vacsorára. Gondolta, hogy otthon fog vacsorázni. Síelni járt a Semmeringre. Amikor ez a baleset bekövetkezett, a nagyapám belebetegedett. Akkor még nem nagyon volt olyasmi, hogy laboratóriumi kivizsgálás, és azt mondták, azért fog, mert fáj neki. Kisült, hogy a stressztől kapott egy cukorbetegséget, amit nem kezeltek. Amikor felhozták Pestre, Hetényi doktor kezelte, de már nem tudott rajta segíteni, és meghalt.

Palinak családja nem volt, nőügyei voltak, de nem akármilyenek. Például évekig udvarolt az Osztrák Posta vezérigazgatója lányának. Aztán szakítottak, de mindig valami nagyon menő és szép lánynak udvarolt.

Aztán volt még Zsuzsi, aki 1895-ben született. Nagyon szép lány volt, és nagyon bájos. 95 éves korában halt meg, és úgy nézett ki, mint egy ötven éves dáma. Egy igazi hölgy volt. Olyan általános műveltsége volt, mint amilyen azelőtt volt divat. Tanult hegedülni is, de nem mélyült el semmiben. Az apám nagyon szerette, mert ő volt a lánytestvér. Apám mondta neki, hogy elviszlek koncertre. Erre csináltattott egy ilyen diablo frizurát, aminél a két fülre tekerik a hajfonatot. Erre apám: hogy képzeled? Így jössz egy koncertre? Azt mondta, hát ez most a divat. Divatot akarsz, vagy koncertre akarsz jönni? Így el nem vislek. Zsuzsi önkéntes ápolónő volt az első világháború alatt, a kórházban szerelmes lett egy kis szlovénba Leibachból (Ljubjana), és hozzá ment feleségül. 1916-ban vagy 1917-ben ismerkedtek meg, amikor meggyógyult, elment, aztán 1919-ben visszajött, és megkérte a kezét. Dr. Dobrila Mariusnak hívták, valami tőzsdés vagy mi volt a foglalkozása, jól kereső ember volt. Nem volt zsidó, és Zsuzsi kitért, bár a fiú nem kívánta, hogy kitérjen. A püspöki székesegyházban volt az esküvő. Rengetegen voltak, és Bandi, akinek nagyon jó humora volt, azt mondta, hogy keresztény csak kettő volt, a pap és a vőlegény. 1920-ban született egy lányuk, Mirica. Először Ljubjánában éltek, nagyon szép környéken. Jártam náluk. Aztán Zsuzsi férje meghalt 1934-ben, azt hiszem vérmegezésben. Egy pár évre rá, 1937-ben Zsuzsi férjhez ment Bécsben Jozef Petraschhoz, egy köztisztviselőhöz, aki régóta szerelmes volt belé. Nagyon jól éltek. Mirica is velük volt. 1938-ban bementek a németek Ausztriába, és félelmetes kezdett lenni a világ. Zsuzsi azt mondta Miricának, hogy menjen vissza Ljubjánába, mert ott apai ágról voltak rokonai. Akkor már 18 éves volt, kapott valami állást, és ott élt. Tíz évig nem látták egymást az anyjával. Zsuzsinak egy ideig úgy sikerült megúszni, hogy a férje nem volt zsidó. De aztán kezdett meleg lenni az árja párjának is, akkor Pestre szökött, és itt élt hamis papírokkal. Aztán 1945-ben vagy 1946-ban repatriálták. A férje, szegény addigra teljesen szenilis lett. Nem volt ugyan zsidó, de kitették a lakásából, nem volt aki főzzön rá, teljesen el volt anyátlanodva. Amikor

Zsuzsi visszament, akkor kaptak lakást, nyugdíjat, de a férje nemsokára meghalt. Mirica 1948-ban visszament az anyjához Bécsbe, és az anyja elküldte őt egy évre Angliába. Mirica nagyon szép lány volt, és rengeteg nyelven beszél. Mindegyik szinte anyanyelve. Először németül tanult meg, mert az első férj és Zsuzsi egymással nem tudott más nyelven beszélni. Mirica persze gyerekként megtanult szlovénul is. A férjnek egyébként félig olasz volt az anyanyelve, mert Triesztből való volt. Aztán minden nyarat Győrben töltöttek, itt Mirica megtanult magyarul, Angliában pedig angolul. Amikor visszajött Angliából, akkor férjhez ment egy amerikai magyar emberhez, és Amerikába költözött. Voltam is náluk, ők is szoktak jönni. Gyerekük nincs, és nagyon jó házasság. Zsuzsi Bécsben halt meg. Kellemes ember volt, többször voltam nála Bécsben. Nekem adta azokat a levelezőlapokat, amiket 16 éves korában kapott az apámtól.

Az egyik anyai dédapám, Deutsch Gábor kereskedő volt, a felesége Stern Cili. Róla annyit tudok, hogy bábaasszony volt. Följött Pestre a bábaképzőbe, és elvégezte. Egy bőszenyő parasztasszony volt. Amikor éppen nem volt elég szülés, akkor pántlikát árult a piacon, mert a férje korán meghalt. Volt négy vagy öt gyerekük, az egyik a nagyapám, Deutsch Dávid. A másik Samu bácsi, falusi tanító volt, és gimnáziumba együtt járt Petőfi Zoltánnal. Azt nem tudom, hogy egy osztályba-e vagy csak egy gimnáziumba.

Anyai nagyszüleim, a Deutschék és a Süssék mind abonyiak voltak. [Abony – nagyközség, Pest-Pilis-Solt-Kiskún vm. 1900-ban 13 529 lakos; a járási szolgabírói hivatal széke, csendőrrésszel, kórházzal, takarékpénztárral, áll. polg. fiú- és leányiskolával; vasúti állomás, posta- és táviró-, telefonállomás.] A nagyapám és a nagyanyám már gyerekkoruktól ismerték egymást. 1876-ban házasodtak össze. A nagyapámról nem sokat tudok, anyám kislány volt, amikor meghalt. Azt tudom, hogy tanyán laktak, mert Deutsch Dávid ispán volt. De nehezen éltek, mert 11 gyerek volt. Ebből kettő pici korában meghalt. Az egyik, amikor körülmetélték, valami zűr történt, és abba. Egyébként a szüleim elhatározták, hogyha fiú leszek, nem fognak körülmetélni, ha lány leszek, nem szúrják ki a fülem, semmiféle csonkítást nem fognak rajtam végezni. Nagyapám halála után, az első világháború körül anyám és nagyanyám feljöttek Pestre, és anyám már itt élő testvéreivel együtt laktak. Szóval kilenc gyerek nőtt fel, abból csak egy érettségizett, a legidősebb fiú, Géza. A többit nem tudták taníttatni. Géza 1936-ban halt meg, 59 éves volt, amikor meghalt, tehát 1877-ben születhetett. A Déli vasútnál volt valami tanácsos. Jó nyugdíja volt, ő volt a legjobban ellátva.

Azután volt az anyámnak egy nővére, Ilus, aki húszegynéhány éves korában meghalt gyermekágyi lázban. Anyám akkor kislány volt, nagyon ragaszkodott a nővéréhez, és elhatározta, ha lánya lesz, Ilusnak fogják hívni. Ezért lettem Ilus. Különben ennek az Iluskának a lánya 20 éves korában meghalt TBC-ben. Ez egy nagyon érdekes történet. A férj ottmaradt egy pólyással, és nemsokára megnősült. Az új feleség nagyon szerette ezt a kislányt. Bár ne szeretne volna annyira, mert kisült, hogy TBC-s volt. De ő sokáig élt. Folyton ölelgette és puszilgatta, a gyerek megkapta, és meghalt. Érettségi után halt meg.

Aztán volt egy Miklós nevű, aki meghalt 1918-ban spanyolnáthában. Nagy sportember volt, még harmic se volt, amikor meghalt.

Aztán volt Panni, aki 1892-ben született és 1985-ben halt meg. Tüdőgyulladással feküdt a János Kórházban, és mivel nekem közel volt, a lánya viszont messze lakott, én minden nap mentem, és megebédeltettem. Panni férje Kiridus Sándor zenész volt, aki az Operaház zenekarában volt hegedűs. Aztán még valamikor az 1920-as évek elején elmentek Kolozsvárra, de néhány év múlva

visszajöttek, és attól kezdve nagyon nehezen éltek. A férj ilyen-olyan zenekarokban játszott. A gyerekük, Vera közel volt hozzám korban, mindig a nagymamánál találkoztunk, és együtt játszottunk. Férjhez ment egy matematikushoz, aki akadémiai doktor lett. Verának testvére nem volt. Jellemző, hogy a nagymamám 11 gyereket szült, és volt neki hat unokája.

Aztán volt anyámnak még egy testvére, de erről nem szeretek beszélni, mert szomorú történet. Margitnak hívták. 1896-ben született. Ő is a Déli Vasútnál dolgozott, és ott belésszeretett egy nős ember. Amikor Margit reggel felébredt, a kilincsre volt akasztva egy óriási csokor rózsa. Ez így ment tíz évig, azután összeházasodtak, született egy kislány. Mikor két hetes volt, a férfi elhagyta a családot. A kislányt az anyjával együtt deportálták.

A másik anyai dédmamámról, Schwartz Júliától nem tudok semmit. A férje Süss Jakab, egy abonyi szabómester volt. Amikor fiatal volt, akkor valcolt, és bejárta a fél világot. Nagyon szép ruhákat varrt. Többet nem tudok. És még egyet. Schwartz Júlia a harmadik felesége volt Süss Jakabnak. Két feleség meghalt, és gyerek nem volt. Aztán ebből a házasságból négy gyerek született. Nagyanyámnak, Süss Katalinnak két fiútestvére volt. Az egyik volt a Józsi bácsi, akit egyszer láttam kisgyerekkoromban, de semmit nem tudok róla. Aztán volt egy öccse, Géza, aki akkor született, amikor ő már férjhez ment. Abonyira magyarosította a nevét, Abonyi Géza, és valami vállalatnál dolgozott, jól keresett. Két lánya volt, akiket elvittek. Aztán volt a nagyanyámnak még két lánytestvére is, az egyik volt a Rozi néni. Az egy olyan bolondos nő volt, nem vette senki komolyan. Egyszer láttam. A másiknak volt egy fia, aki patikus lett, a fogaskerekűvel szembe lévő patikát vette meg.

Édesapám 1890-ben született Győrben. Ott járt elemi iskolába, ott járt gimnáziumba. Derűs gyerekkora volt, mert nagyon boldog családi élete volt. Hogy milyen lakásban laktak, azt nem tudom, de amikor a szülei ketten maradtak akkor is egy négyszobás lakásban laktak, nagyon szépen berendezve. Mindig volt szobalány, szakácsnő és kisasszony. Francia kisasszonyról nem tudok, az csak a nagyanyámnál volt, az apám az iskolában tanult franciául. Csak fräulein volt, és ennek hosszú története van. Egy egészen fiatal osztrák lány, a Poldi volt náluk. Akkor került oda, amikor az apám nyolc éves volt, és végig ott volt náluk, amíg fel nem nőttek. Még Zsuzsit is ő gardírozta. Nagyon gyönyörűen varrt, és amikor elment tőlük, akkor Bécsben nyitott egy szalont, amit a nagyapám rendezett be neki. Attól kezdve, ha Bécsben jártak, mindig elmentek hozzá. Nemsokára férjhez ment egy nála fiatalabb, de igen köztisztelőben álló festőművészhez. Azért állt köztisztelőben, mert borzasztó konzervatív festő volt, később a festészeti főiskolán professzor. A lány a családdal annyira jóban volt, hogy amíg élt, mindig ő varrt. De még az unokatestvéreknek is. Tudta kívülről a méreteket, elmondták milyen legyen, és elkészítette. Egyébként mi is voltunk náluk, mert egyszer, amikor a szüleimmel Ausztriában nyaraltunk, Bécsben töltöttünk néhány napot, és mert ők épp akkor mentek el nyaralni, az ő lakásukban laktunk. Odakészített nekem babát meg babaruhát. Amikor Zsuzsi férjhez ment Bécsbe, igen jóban voltak. Amikor bejött Hitler, akkor mindjárt odament hozzájuk, de nem mert bemenni, mert az ablakban egy óriási Hitler kép volt. Ezen borzasztóan csodálkozott, hiszen majdhogynem a nagyapámék nevelték őt fel, kistafirozták, üzletet nyitottak neki. Később Poldi eljött hozzájuk, és azt mondta, hogy Teo, a férje csak azért lépett be a Nemzeti Szocialista Pártba, hogy legyen alibije. Aztán amikor meghalt a férj, továbbra is nagyon jóban volt Poldi néni Zsuzsi nénivel.

Nagyanyám mesélte, hogy amikor az apám már tudott olvasni, és megérkeztek a Keleti pályaudvarra, kocsival mentek el a mostani Jászai Mari tére, ahol Zsiga bácsi lakott. És amikor egy év múlva megint jöttek, az apám megmondta, hogy milyen üzletek következnek egymás után. Fantasztikus memóriája is volt. És gondolkodott is. Tíz éves korában, amikor elvégezte a négy elemi, be akarták őt íratni a bencés gimnáziumba, ami a legjobb gimnázium volt. Abszolút nem voltak vallásosak, abszolút asszimiláltak voltak, és tíz éves korában azt mondta, hogy ő nem megy papi iskolába. Úgyhogy nem is ment, hanem ment a reáliskolába, és külön járt valahova latint tanulni. Az is jó iskola volt, nem jut eszembe a neve, ott volt a győri vasútállomásnál. Egyébként Kovács Margit keramikus apja volt a matematika tanárja. A tanáraival nagyon sokáig jóban volt. Azt mesélte, hogy latin érettségire Sopronba ment, és akkor volt először felnőtt. Ott volt egy pár napig, egyedül lakott. Előtte a szüleivel sokszor volt Bécsben, nyaraltak Velencében. Gimnazista korában iskolai kiránduláson volt Olaszországban, és egész Nápolyig lementek. Aztán egyetemista korában volt Berlinben, Genfben, Párizsban. Pedig akkor még nem volt olyan kicsi a világ, hogy átugrani Amerikába, olyan, mint kimenni Kispestre.

Zongora volt otthon, tanult zongorázni, de inkább csak nagyon szerette a zenét. Én apám ölében ülve szerettem meg a komoly zenét. Így hallgattam először, nyolc éves koromban Beethoven 6. szimfóniáját, Schubert befejezetlen szimfóniáját. Otthon, a rádióból hallgattuk. Akkor még anyagilag elég nehéz körülmények között éltünk. Ennek ellenére engem úgy neveltek, hogy taníttattak nyelvekre, sportra... zenére is akartak, de miután zongoránk nem volt, hegedülni meg nem akartam, mert tartani sem tudtam a hegedűt, ebből nem lett semmi. De a zenét megszerettem. Azóta is mindig van koncertbérletünk.

Apámnak voltak gimnazista barátai is, nagy turista volt, később anyámmal is sokat túráztak. Együtt járták be a Budai hegyeket. Táncolni utált, ki nem állhatta a lányokat, mert majmok. De volt, aki tetszett neki. Amikor Pestre jött a jogi karra, akkor elszakadt a gimnáziumi barátaitól. Pesten albérletben lakott. A szülei tudták finanszírozni a tanulmányait, nem kellett közben dolgoznia. De ő ezzel nem élt vissza. Nagyon sokat járt az Operába, de mindig a harmadik emeleten állóhelyre. Vagy egyszer elment a Vígszínházba, megnézett valami darabot, amiben Varsányi Irén játszott, és attól kezdve minden darabot megnézett a második felvonástól, mert akkor már nem kérték a jegyeket. És járt Nagy Endre kabaréjába. [Nagy Endre (1877-1938) – újságíró, író. 1908-ban egyike a megalakuló Nyugat törzsgárdájának, és ugyanebben az évben alakítja meg első kabaréját, a Modern Színpadot. A magyar kabaré Nagy Endre legsajátosabb műfaja. Főalakja a konferanszié, aki előszóval napról napra szatirikus stílusban értelmezi a közélet eseményeit. Ez volt maga Nagy Endre. A legjobb írók lelkesen írtak kabaréja számára egyfelvonásosokat és tréfás jeleneteket. Móricz Zsigmond, Szép Ernő, Molnár Ferenc, Heltai Jenő, Szomory Dezső, Ady Endre és Babits Mihály is helyet kért magának ebben a kabarében.]

Miután apám nagybátyja, Zsiga bácsi kúriai bíró volt, és apám nagyon szerette őt, sikerült rábeszélnie, hogy ő is menjen a jogra. Apám ugyan inkább szeretett volna bölcsészt lenni, de aztán a jogra ment. Apám 1908-ban ment az egyetemre, és akkor alakult a Galilei Kör, amiben részt vett, és később vezetőségi tag, pénztárnok lett. Ott igencsak baloldalinak számított. 1908-ban az érettségi után magyarosította a nevét Földesre. Abszolút magyar identitása volt, és pedig a magyar progresszióhoz tartozónak érezte magát. Ady, Károlyi Mihály, Jászi Oszkár, Lesznai Anna, a Nyugat.

Közben, az 1910/11-es tanévben egy fél évet járt egyetemre Berlinben és egy félévet Genfben. Különösen kiváló volt a berlini egyetem, Genfben inkább a hegyek voltak kiválóak. Éppen Genfben

volt, amikor jött a hír, hogy megnyerte a Galilei Kör falukutató pályázatát. A dél-somogyi parasztságról írta. Segített neki a szomszéd falu bírója, egy értelmes parasztember, akit akkor még csak Szabó Istvánnak neveztek, később Nagyatádi Szabó Istvánként lett ismert. [Nagyatádi Szabó István (1863–1924) – politikus, miniszter. 1908-tól országgyűlési, majd 1920-tól nemzetgyűlési képviselő. 1918–19-ben az Országos Kisgazdapárt elnöke. Az 1918 októberének utolsó napjaiban alakuló Hadik-kormányban vállalta a földművelésügyi mininiszteri tárcát. Az 1918. évi polgári demokratikus forradalom győzelme után a Berinkey-kormányban előbb a földreform ügyeivel megbízott tárcanélküli, majd népgazdasági miniszter. A Tanácsköztársaság bukása után az egymást váltó kormányokban (Friedrich-, Huszár-, Simonyi- Semadam-, Teleki- és Bethlen-kormány) hol földművelésügyi, hol közlekedési, hol pedig kisgazdaügyi tárcanélküli miniszter. 1924. októberében személyi titkára panamáiban való részvétel gyanúja miatt lemondásra kényszerült, s nem sokkal ezután hirtelen meghalt.]

Amikor apám 1913-ban elvégezte az egyetemet, a bíróságra került. Anyámmal úgy ismerkedett meg, hogy 1913-tól náluk lakott albérletben az Attila úton. 1919-ben házasodtak össze. Amikor jött a fehérterror, kirúgták a bíróságtól, és az ügyvédi kamarába sem jegyezték be. Nagyatádi Szabó István akkor már képviselő volt, és a rokonok, akik még ott éltek Visontán, elmentek hozzá segítségért, de elzárkózott midentől. Apám ezt nem vette tőle rossz néven, inkább arra emlékezett, hogy milyen sokat segített annak idején. Az ötvenes évek elején sokat gondolkodtam azon, hogy így talán jobban járt apám. Mert ha bíróként éri meg 1945-öt, ezeket a koncepciók pereket nem csinálta volna. A másik, amire gondoltam, hogy ő tulajdonképpen tanár szeretett volna lenni, és nagyszerű tudós lett volna, egyetemi tanár. Hát, talán kár, hogy az nem lett. De ki tudja, mit hozott volna a sors, és akkor jobb neki így. Jobb neki, hogy a fasiszták pusztították el, minthogy vagy ebbe a szarba fulladt volna bele, vagy pedig akasztófára került volna.

1919 után az apám, aki egy nagyon tehetséges ember volt, abból élt, hogy jogászokat korrepetált. Egyszer meg volt hívva a Hadik grófékhoz, mert a fiát korrepetálta. Később már nem jogászokat korrepetált, hanem ügyvédi vizsgára készített elő hülyéket meg ilyen dzsentriket. Ebből élt a család mindvégig. Először nagyon szerényen, később már sokkal jobban, mert híre ment. Nem ment neki rosszul.

Egy idő után mégis bevették az ügyvédi kamarába. A kamara egyik vezetője, akinél ügyvédjelölt volt, azt mondta a vezetőségnek, hogy ide figyeljetelek, nekünk együttvéve nincs annyi eszünk, mint ennek a fiúnak. De nem volt ügyvédnek való. Elméleti ember volt. Azért ügyvédkedett, és továbbra is tanított. Később könyvet is írt, a perrendtartás kézikönyvét. Apám nem csak okos volt, nagy humán műveltsége is volt. Már gimnazista korában Ady ismerője. Jól sakkozott is. Szimultán sakkot játszott fejben a barátaival. Kitűnő volt matematikában is, nyelvekben is. A kultúrát tőle kaptam, az iskolában nullát. Apámnak nagy könyvtára volt. Nagyon sok jogi könyv volt, régi jogi könyvek is voltak. Sok idegen nyelvű könyv volt. Szépirodalom is volt, megvoltak a klasszikusok is magyarul, Balzac, Goethe, Schiller. Sok könyv maradt rá a nagyapámtól. Megvolt a Pallas lexikon. Apám rendszeresen vett könyvet, nagyon sok jelent meg akkoriban a falukutatóktól, és mindegyik dedikálva volt. Újságra is előfizetett. Amikor pici gyerek voltam, akkor a Világ című napilap járt. Ilyen liberális, radikális lap volt. Amikor az megszűnt, akkor a Magyar Hírlap. A Nyugat nem volt előfizetve, de rendszeresen vette. Volt egy unokatestvérem, aki a Werbőczy gimnáziumba járt, és a Nyugatban megjelent egy recenziója, ezért egyest kapott magyarból, és kicsapták. És akkor a Toldiban érettségizett.

Amikor elkezdtek közös életüket 1919-ben, nem költöztek rögtön külön lakásba, továbbra is az Attila úton laktak. 1920-ban megszülettem én. Testvérem nem lett, mert anyámnak az volt a véleménye, hogy engem is nehezen tudnak felnevelni. Bár, szerintem, egy kicsit túl sokat költöttek a nevelésemre, és ebből kifolyólag mindig olyanok társaságába kerültem, akik sokkal jobb módúak voltak. Ez egy kicsit zavart. Megfordultam rettentő elegáns lakásokban, nálunk meg minden volt, csak elegancia nem. Jellemző, hogy amikor három éves voltam, még a nagyszüleimnél laktunk, apáméknak jóformán nem volt miből élniük, anyámnak nem volt egy rendes ruhája, és kitett egy cédulát a szemben lévő pékhez, hogy délutánra német nevelőnőt felveszek. Nem is tudom, miből fizették. Jött egy idős asszony, a Tanté, aki ide jött férjhez, nem tudott egy kukkot se magyarul. Három és fél éves koromban úgy tudtam németül, mint magyarul. Volt anyámnak egy bátyja, Artúr bácsi, aki agglegény volt, mert az anyai nagyapám nagyon hamar meghalt, és akkoriban úgy volt, hogy az idősebb fiú gondoskodott a családról. Ő nagyon örült neki, hogy tudok beszélni. Ilyen pici lány, és jól tud németül. Mentünk az utcán, és azt mondta, mondd el a Piroska és a farkast. És elmondtam a Piroska és a farkast németül. Később Artúr bácsi mesélte, hogy akik előttünk mentek, meglassították a léptüket, akik mögöttünk mentek, meggyorsították, hogy meghallgassák, amint egy ilyen pici gyerek ilyen szépen tud németül. Egy néni meg is szólított, megkérdezte, hogy hol lakom, és küldött egy nagy képet, amin rajta volt Piroska és a farkas, és a falra lehetett akasztani.

A másik dolog kisgyerekkoromból. Szamárköhögésem volt, és anyám mindig a Nap hegyre vitt, mondván hogy ott jó a levegő. De utána is oda jártunk játszani, akkor még nem volt beépítve, csak egy kis része lent. Egyszer ahogy sétáltunk haza, láttunk egy kertet, ahol gyerekek ástak. Anyám megkérdezte, hogy miért ásnak. Akkor nem volt divat, hogy kisgyerekek ássanak. Azt mondták, ez egy iskola, elültetünk ezt meg azt, locsoljuk, és nézzük, hogy kel ki. Beszélgettünk, és azt mondták, gyere te is. Valahogy elfecsegték, hogy minden héten kétszer van németóra, olyankor németül beszélnek meg énekelnek. Akkor már nem volt Tante, akkor már öt éves voltam, és anyám megkérdezte, hogy nem vagyok ugyan iskolás, de nem járhatnék-e ide németórára. Dehogynem, lehet. És akkor odajártam németórára, meghívtak a karácsonyi ünnepségre, még kisangyalnak is fel voltam öltözve.

Amikor aztán első elemibe mentem, mondták a szüleim, hogy jó volna, ha oda járnék. De hát annyit nem tudnak fizetni. És beíratnak a Krisztina téri községi elemibe. Apám azt mondta, attól fél, hogy majd ellenséget nevelnek belőlem. Nagyon sokan voltunk egy osztályban. Távolról sem volt olyan barátságos, mint az a Márta néni féle magániskola, de engem minden évben beírtak az aranykönyvbe. Volt egy ilyen, hogy minden osztályból a három legjobb tanulót. Annyit mondhatok, hogy ott, abban az iskolában tanultam a legtöbbet. Más iskolákban nem tanultam semmit. És a legtöbb, amit tanultam, az a magyar nyelvtan volt. Negyedik elemiben volt egy tanítónéni, aki úgy tanította a nyelvtant, hogy én minden nyelvnél alapul használtam. Élveztem a nyelvtanórákat. Ezért nekem könnyen mentek az idegen nyelvek. Meg azért is, mert kiskoromban jól megtanultam németül. De sokra nem vittem vele, mert mit tudtam németül? Amit egy hároméves. Mit tud egy három éves magyar gyerek magyarul? De hibát nem követtem el. És berlini dialektusban beszéltem.

Kijártam a négy elemi. Engem semmiféle bántódás nem ért. Nagyon vegyes volt az osztály. Járt oda Budapest főpolgármesterének az unokája, és járt kislány, aki mezítláb árulta az újságot, és ez egyáltalán nem ártott meg nekem. Egyébként nagyon diszkriminatívan bántak a gyerekekkel, mert aki mezítlábas volt, az mindig a sarokban állt. De a tudást, azt becsülték. És igyekeztek tanítani. Az

volt a természetes mindenki számára, hogy utána gimnáziumba megyek. Melyik gimnázium legyen? A Szilágyi Erzsébet leánygimnázium a Várban volt, később lejött a Mészáros utcába. Tiszta kitűnő bizonyítványom volt, és be akartak iratni. De azt mondták, hogy csak azokat vehetik föl, akik már jelentkeztek, akik elő vannak jegyezve. Nem volt ebben semmi rosszakarat, tájékozatlanok voltunk. Ha a világirodalomból kérdeztek volna valamit apámtól, azt megmondta volna, de hogy egy gyereket hogy kell beíratni, azt nem tudta, ez egy gyakorlati dolog volt.

Akkor az anyám elkezdett szaglászni, mert ehhez nagyon értett, és talált a közelben, a Bíró utcában egy magániskolát. Apám azt mondta, hogy kérjél egy prospektust. Kért egy prospektust, és kiderült, hogy az igazgató egy bizonyos Arató Frigyes nevű matematikus. Azt mondta az apám, oda be fogjuk iratni. Ez az Arató Frigyes egy szabadkőműves volt, Balassa József köréből. Az apám nem volt az, de rokonszenvezett velük. Baloldali és színvonalas iskola volt, később kiderült számomra, hogy ez volt a híres Új Iskola. [Az Új Iskola mint magániskola 1915-ben kezdte meg működését. Alapítója, Domokos Lászlóné Löllbach Emma – az intézmény alapításától megszüntetéséig igazgatója –, az európai pedagógiai reformtörekvések kísérleti iskolájának szánta. Államilag elfogadott tantervek alapján működött, de a módszereket és a tananyag elrendezését saját pedagógiai elveik szerint alakították. Központba a gyermek fejlődéstani sajátosságait állították. Kerülték az enciklopédikus ismerethalmazt, igyekeztek a tudományok, művészetek legjellemzőbb és legfejlesztőbb részleteiből ízelítőt adni a gyerekeknek. Kezdetben nyilvános jogú magániskola volt, később egyesületi iskolaként működött és államilag érvényes bizonyítványt adott. 1916-ban polgári iskolai tagozata is nyílt, amelyet 1929-től leánylíceummá szerveztek át, majd ebből lett a nyolcosztályos gimnázium. Főleg polgári családok leánygyermekei tanultak itt 6-18 éves korig. Védnökségét a Magyar Gyermektanulmányi Társaság, majd az Új Iskola Egyesület vállalta. 1948-tól az elnevezése: Nagy László Általános Iskola és Gimnázium. 1949-ben bezárták. – A szerk.] Ide írtak be. Ennek az volt a különlegessége, hogy angolt tanítottak. Mert akkoriban a gimnáziumokban németet tanítottak, latin helyett pedig franciát. Ez a Klebelsbergnek volt köszönhető. De azért külön lehetett latint tanulni. Szóval én az Új Iskolába jártam. Akkor már egy kicsit jobban ment nekünk, és tudtuk fizetni a magas tandíjat. Később a felét elengedték, mert az iskola kapott valami állami támogatást. Nagyon jól éreztem magam ott, nagyon szerettem oda járni. Ellenben Arató Frigyes 70 éves volt, és a következő évben nyugdíjba ment. Arra emlékszem, hogy matematikát tanított, és kiválóak voltak az órái. Matematikaelmélettel kezdte. Azt mondta, hogy a természetben nincs szám, csak az ember agyában. Van szék, van asztal, de egy, kettő, három, azt csak mi tudjuk megszámlolni. Nála nem volt szabad jelentkezni. Csak akkor lehetett szólni, ha valaki felelt, nem tudta, és akkor megkérdezte, hogy ki tudja. Járt oda egy kislány, báró Ábele Yvon, akinek az apja diplomata volt, és akkor éppen Pesten voltak, de aztán elmentek. Úgyhogy egy fél évig járt oda. Szóba került az arisztokrácia, és akkor Arató Frigyes azt mondta, hogy álljon föl, aki köztetek zsidó. Fölálltunk. És akkor azt kérdezte: Na, és büszkéek vagytok rá? Ide figyeljete! Az ember nem tehet arról, hogy hova született, mi a származása. De ha valaki egyáltalán büszke lehet, akkor nektek minden okotok megvan rá, mert ti vagytok a legrégebbi, 6000 éves kultúrnép. De ez nem a ti érdemetek, úgyhogy mindenkit a saját érdemei alapján kell megítélni. Ez első osztályban történt. A következő évben már egy nem éppen kiváló matematika tanár volt, úgyhogy nem is értettem egy kukkot sem. De volt egy jó barátnőm, az nagyszerű matematikus volt, és ő megtanított. Egy kikeresztelkedett zsidó családból származott, és olyan bigott katolikus lett, hogy apácának ment.

Amikor Arató Frigyes felszólítására felálltam, akkor nekem már nem volt zsidó identitásom, de tudtam, hogy zsidó vagyok. Hittanra mindenkinek kötelező volt járni, és én zsidó hittanra jártam. Ezt nem lehetett letagadni. De semmi közöm nem volt hozzá. Sőt, csak konfliktusom támadt, mert ez egy magániskola volt, és a hittanért külön kellett fizetni. A szüleim kijelentették, hogy ők nem fizetnek. Erre azt mondták, hogy akkor nem adhatják ki a bizonyítványt. Anyám azt mondta, hogy neki most nincs pénze. Elment valami főzsidóhoz, a hitközségi elnökhöz, vagy kihez, hogy ne tegyenek már engem ki azért, mert nem fizettem ki a tandíjat, nehogy ne kapjak bizonyítványt, majd ősszel megfizetjük. A főzsidó azt mondta, hogy ő ezt nem teheti. Aztán valahonnan összekotorták a pénzt. Én utáltam az egészet. Eleinte szerettem, na nem a hittant, hanem a hitoktató bácsit, mert mindig hozott cukrot. Meg játszott velünk. Volt például Egyiptom, ki voltak osztva szerepek, és én voltam a fáraó. Az apám erre halálra nevette magát, mert olyan kicsi kislány voltam. Szóval ott játék volt. De hogy még fizetni is kelljen érte! A nagymamámnak meséltem, hogy miket mondtak az iskolában, hogy volt paradicsomkert, meg kígyó. Kérdeztem, nagymama, ugye ez nem igaz. Azt mondta, hogy nézd, így nem egészen igaz. Akkor mit tanulgassam? Én nem tanultam meg a héber betűket sem. Mi szükségem van rá? Most sajnálom, mert most már egy élő nyelv. De hát akkor?

Az osztály 24 fős volt, és volt négy-öt zsidó. Ebben az iskolában volt elemi is, és a legtöbben az elemiből mentek tovább a gimnáziumba, így már az elemiben tanultak angolt, és tudtak is valamit. Kis versikéket, mondókákat, kicsit beszélni, kicsit ezt, kicsit azt, de én semmit nem tudtam. Hát, nagyon nehéz volt nekem az angol. Judit barátnőm – aki ha él, még mindig apáca Svájcban – apja valamilyen vállalkozó volt, és résztulajdonosa volt valami tőzegtelepnek Fonyódon. A tőzegtelepen volt egy villa, és minden második nyáron ők mentek oda nyaralni. Judittal nagyon jóban voltam, és meghívtak, hogy menjek le egész nyárra. Ez volt 12 éves koromban. Meghívtak egy szegény lányt, aki volt Angliában pár évig, és nagyon jól tudott angolul, hogy beszéljen velünk angolul. A szüleim egy párszor meglátogattak, és mesélték, hogy meg se mukkantam angolul. De amikor nyár végén visszamentem az iskolába, ugyanúgy tudtam, mint a többiek. Belement a fülembe. Ott nem szólaltam meg, de az iskolában minden ment, és nagyon jól megtanultam angolul. Akkor és ott tanultam meg jól úszni is, és bridzselni a jövőendő apácától.

Volt még egy jó barátnőm, B. Anikó. Együtt jártunk korizni, volt egy titkos nyelvünk. Ezek mind nagyon gazdag családból származtak, legalábbis nagyon jómódúak voltak. Mi sóherok voltunk hozzájuk képest. Ennek ellenére rengeteg barátnőm volt. Sportoltam, télen korcsolyáztam, volt bérletem. Ahol most a Moszkva téri villamosvégállomás van, ott volt egy korcsolyapálya. Ha volt hó, akkor síeltem. Ebben a társaságban tanultam meg síelni. Nem olyan nagyon, csak éppen hogy. Sífelszerelést vettek a szüleim, akkor az nem volt olyan drága, és mindent megvettek nekem, ami csak kellett. Jártam úszni is. Nyáron a Császárbába, amihez nagyon közel laktunk. Úszni gyerekkoromban tanultam meg úszómestertől. De igazán jól akkor tanultam meg, amikor Fonyódon nyaraltam a barátnőmnél. A szüleimmel nagyon keveset jártunk nyaralni. Kétszer voltunk Ausztriában. Egyszer Alsó-Ausztriában, és egyszer pedig az apámnak volt egy súlyos mellhártyagyulladás, akkor még nem volt penicillin, nagyon sokáig feküdt, és akkor az apai nagyszüleim befizettek bennünket. Úgy hogy az apám hat hétig volt Zell-am-See-ban, mi pedig odamentünk két hétre. Borzasztó nagy élmény volt, amikor apámmal Bécsben elmentünk a Belvedere-be, és a bécsi Szépművészeti Múzeumba. A budapestibe is rendszeresen jártam apámmal, meg kiállításokra. Édesanyám ezekre nem jött, ez vasárnap volt, ő főzött. Apám vett

nekem egy peracet, és akkor az anyám gyanakodott, valami történt, hogy nem eszem rendesen. És akkor kikaptunk mind a ketten. Az az igazság, hogy nagyon nagy kulturális különbség volt közöttük. Ő négy polgárit végzett, apám meg egyetemet. Én nem tudom, hogy jött létre ez a házasság, én magam is csodálkoztam rajta, és nem is jó, hogy így történt, de ők meg voltak vele elégedve. Az anyám nagyon szerette és becsülte az apámat. Az apám pedig egy igen jó férj volt.

Anyám baráti társasága régi lánykori barátnőkből állt. Ez teljesen külön volt apám társaságától. Az apám baráti társaságában jogászok voltak és irodalmárok, de nem járt el barátokkal ide vagy oda. Kávéházba sem járt. Többnyire otthon volt, és dolgozott. Anyám a napjait kézimunkázással töltötte, amikor pedig még kicsi voltam, minden áldott nap levegőre vitt. Az ég adta világon mindent megtett értem. Ő volt az aki megszervezte, hogy ide járjak meg oda járjak. De nem volt közös témánk. És még egy. Nem szeretek ilyenekről beszélni, de például, ha nekem tetszett egy fiú, akkor az anyám azt meggyűlölte. Úgyhogy egy idő múlva eltitkoltam előle. Egyébként nekem nem nagyon sok fiú tetszett életemben. Egy valaki volt, de azt az anyám úgy leépítette, hogy az nem igaz. Egy festőművész volt, jó festő volt, Förstner Dénesnek hívták. [Faddi-Förstner Dénes (1901 – 1945) – festő és grafikus. A Képzőművészeti Főiskolán Réti István és Olgyai Viktor tanítványa volt. Rajzai, karikatúrái rendszeresen megjelentek a budapesti újságokban. A Képzőművészeti Főiskola elvégzése után az egyik legkeresettebb arc- és tájképfestő lett. 1924-ben ösztöndíjjal Olaszországban járt. 1928-ban Berlinben rendezte első gyűjteményes kiállítását. 1929-től néhány évet a szolnoki művésztelepen dolgozott. 1932–42 között hét kollektív kiállítása volt Budapesten. 1934-ben Balló Ede-díjat kapott. 1937-től a Tükör című lap illusztrátoraként működött. Posztimpresszionista festészete mellett a rézkarcot is sikerrel művelte. 1945 elején eltűnt.] Nagyon megtisztelőnek tartottam, hogy engem észrevett. Csinos fiú volt. Egy társaságban találkoztunk, ahol csupa fiatal asszony volt. Valamit mondtam, ebből látta, hogy értek a festészethöz, és mellém ült. Hazakisért, és azt mondta, hogy másnap menjünk el a Szépművészeti Múzeum grafikai osztályára. Nem a kiállítóteremben voltunk, hanem a raktárban, és igazi Rembrand rajzokat vehettem a kezembe. Rettentően meg voltam hatva. Emellett csellózott, nagyon művelt volt. A másodunokatestvérem, akinél találkoztunk, azt mondta, hogy ez egy különleges ember, mert művész és úriember. És ez igaz is volt. Úgy volt, hogy összeházasodunk. Na, amikor elmondtam az anyámnak, akkor elkezdett utánaérdeklődni, és kisült, hogy 18 évvel idősebb nálam, hogy volt neki egy táncosnő barátnője, hogy ösztöndíjjal járt itt, járt ott, és hogy borzasztó keveset keres. Meghívta a szüleimet a műtermébe megmutatni a képeit. Az anyám végig meg se szólalt. Egyszer elmentünk együtt a Fészekbe vacsorázni. Anyám végig úgy ült, mintha sóbálvánnyá vált volna. Tarthatatlan volt a helyzet, aztán valahogy véget is ért a dolog. Ez az anyámon múlt, és ezt még utólag is felhánytorgattam. Az 1980-as években volt egy kiállítás Zebegényben a Szőnyi házban, és ott ki volt állítva néhány Förstner kép. Nagyon jó képek voltak, de kevés.

Gyerekkoromban mindössze négyszer nyaraltam: Fonyódon, kétszer Ausztriában, és a negyedik, amikor 16 éves koromban a Tátrában voltam. Volt egy tornatanárnő, aki gimnazistákat nyaraltatott. A férjét apám készítette elő az ügyvédi vizsgára. Ők se nagyon tudtak fizetni, felajánlották, hogy járjak a feleségéhez tornázni. Ott nagyon jó módú gyerekek voltak, és elvitte az egész társaságot a Tátrába. Oda már nem ingyen mentem. Egy olyan panzióban laktunk, ami egy erdő közepén volt. Egy zsidó családé volt a panzió, és volt egy tizennégy éves kislányuk. Róluk azután azt hallottam, hogy az egész családot elvitték Theresienstadtba, a kislányt pedig betették valami katonai bordélyba. Mind meghaltak. Később a férjemmel és a két gyerekkel elmentünk a

Tátrába, és meg akartam keresni azt a helyet. Hült helye volt. Találtunk valakit, aki elmesélte, hogy elvitték őket, eligazított, hogy merre volt, de benőtte az erdő. Úgy eltűnt, mintha soha nem lett volna.

Visszatérve az Új Iskolára, ez olyan iskola volt, hogy sokszor, ha jó idő volt, a kertben tartották az órát. A földrajz órán fölmentünk a Kis-Svábhegyre, és ott tanították, hogy merre van észak, merre van dél. Akkor mondjátok meg, merre van nyugat, merre van kelet. Volt egy magyartanárunk, Blaskovits Edit, híres tanár és híres család. Tanultunk mitológiát, és akkor tovább kellett írni. Volt mesélőverseny. Szóval eleinte, elsőben, másodikban nagyon jó volt. Harmadikban már kevésbé. Akkor elkezdett jönni a jobboldal. Odajártak egy nyilas képviselő, gróf Széchenyi gyerekei, és volt valami szülői munkaközösség féle, a mamájuk volt az elnök. Az iskola szelleme nagyon megromlott. Például Dienes Vali néni ilyen kültagja volt az iskolának. Hozzá jártunk tánciskolába, orkesztikát tanultunk, és amikor az iskola alapítójának volt a születésnapja, egy bibliai történetet – konkoly a búza között – kellett táncban előadni. Én voltam a fő konkoly. Dienes Valéria eleinte a baloldali progresszióhoz kapcsolódott, Szabó Ervin baráti köréhez tartozott, de aztán Párizsban Bergsonnál tanult az egyetemen filozófiát. Később nagy katolikus lett, azután nagy horthysta lett. [Dr. Dienes Valéria, született Geiger Valéria (1879–1978) – író, filozófus. 1897-ben tanítónői, 1900-ban polgári iskolai tanári oklevelet szerzett. 1905-ben a Pázmány Péter Tudományegyetemen filozófiai doktori oklevelet nyert "Valóságelméletek" című értekezésével. Közben elvégezte a Zeneakadémia zongora szakát. Az első magyar professzornő volt. Pszichológiai és filozófiai esszéket írt a Huszadik Század, a Nyugat, a Gyermekvédelem és más folyóiratokba. 1908 és 1912 között Párizsban Bergson kollégiumait látogatja. Itt látja először Isadora Duncant táncolni. 1915-től mozdulatművészettel és szemiotikával, különböző jelrendszereknek az emberi mozdulatokban való kifejezésével, a művészeti mozgás jelkoreográfiájával is foglalkozik. 1919 és 1922 között emigrációban él. Bécsben a grinzinger Montessori gyermekotthonban orkesztikát tanít. 1923-tól Budapesten Domokos Lászlóné meghívására orkesztikát tanít az Új Iskolában. 1924-ben megismerkedik Prohászka Ottokárral, nagyon szoros személyes kapcsolat alakult ki köztük, aminek eredményeképpen visszatért gyermekkorai katolikus hitére. 1925-ben megalapítja az Orkesztika Iskolát (az orkesztika az emberi test természetes felépítésén és mozgásán alapuló, a szellem szabad működése által vezérelt általános és nyitott mozdulat- és viselkedésrendszer), amely 1944-ig működött.] De a fiát, Dienes Gidát (Gedeon) ismertem a külügyből, ő például részt vett a zsidómentésben. Aztán az iskolában borzasztó nagy befolyásra tett szert a tisztelendő bácsi, aki az apácává lett barátnőmet megbolondította. De ugyanakkor volt ott egy zsidó tanárnő, az osztályfőnökünk, akit azért elbűjtettek.

14 éves koromban a nyári szünet végén kaptam egy húsmérgezést. Borzasztó beteg voltam, és ennek máig tartó kihatása lett az életemre. Lakott a házban egy öreg doktor bácsi, akit felhívtak, mert reggel nem tudtam kiszállni az ágyból. Előző nap még kutya bajom se volt. A doktor bácsi azt mondta, hogy azonnal vigyenek kórházba, életveszély van. A Baross utcában volt egy ilyen kis zsidó kórház, ahol ismerősök voltunk, és oda vittek be. Azt mondták, hogy fogsz kapni egy injekciót, megnézzük a hatását, utána veszünk vért, és ha jó, akkor kapsz egy nagyobb injekciót. Kisült, hogy végigtelefonálták az egész várost, de csak Bécsben találtak egy kórházat, ahol volt megfelelő ellenmérge, amit repülőgépen hoztak el. Apám kiment érte a Mátyásföldi repülőtérre, és meg volt mentve az életem. De az egyik szemizmom megbénult, nem tudtam együtt forgatni a két szememet, és duplán láttam. Azt mondták, hogy ez majd javulni fog, és el is fog múlni, fő az, hogy

életben maradtam. Sokáig nem javult, és hogy csak az egyik szememmel néztek, ne lássak duplán, kaptam egy olyan szemüveget, ami az egyik szememre fekete volt. Nagyon sokáig hiányoztam az iskolából, mert lassan ment a gyógyulás. Mire meggyógyultam, Judit barátnőm elköltözött, máshova járt, sok új gyerek volt, akiket nem ismertem. Azok furcsán néztek rám azzal a fura szemüveggel. Nem is volt jó a bizonyítványom, nem tudtam elég rendszeresen tanulni. Közben elköltöztünk, messze lett az iskola, és akkor azt mondták a szüleim, hogy járd csak te egy rendes községi iskolába.

Nem sajnáltam otthagyni az iskolát, mert egyre rosszabb lett a szellem, és a betegség miatt a helyzetem is megváltozott. Persze ha tudtam volna, hogy mi vár rám a Szemere utcában, akkor inkább ottmaradtam volna.

Úgyhogy az ötödiktől a Ráskai Lea gimnáziumba jártam a Szemere utcában. Akkor a Fő utcában laktunk, csak át kellett menni a Margit hídon. Hát, annál pocsekább iskolát elképzelni nem lehet. Nem rosszindulatú, hanem hülye tanárok voltak. Volt egy latin tanár, az nagyon felkészült volt, és volt egy-két jó tanár. Az osztályfőnökünk egy vénkisasszony volt, magyart és történelmet tanított, de csak a krónikákat tanította, Anonímust meg ezeket. A könyvből olvasta föl a tananyagot, és még így is ki-kihagyott egy sort. Volt egy olyan matektanárunk, aki egy szépasszony lehetett valamikor, akkor már elég idős volt, de még jól nézett ki. A férje valami államtitkár volt, és folyton külföldön járt, mindig helyettesítették. Semmit sem tanultunk, és mindenkinek különmatekra kellett járnia. A fizikatanár nagyon kedves volt, csak épp a fizikához nem értett semmit. Az angol tanárunk szimpatikus volt, de angolul nem tudott. A gyerekek pedig kis kurvák voltak. Semmi más nem érdekelt őket, mint a fiúk meg a divat, és kiröhögték azt, aki olvasott. Csak a fiúk meg az udvarlók meg a férjhez menés. Rém ellenszenves társaság volt. Egyetlen barátnőt sem találtam. Itt majdnem mindenki gazdag lipótvárosi zsidó volt, a tanárok meg antiszemiták voltak. Nagyon rossz volt a légkör, antiintellektuális, abszolút felszínes. A tanárokat ki nem állhattam. Soha nem mentem el egyetlen egy érettségi találkozóra sem. Szóval itt érettségiztem. Jól felkészültem, és elég jól sikerült.

Leérettségiztem, de akkor jöttek a zsidótörvények, mondanom sem kell, hogy egyetemre nem mehettam, Pedig nagyon szerettem volna művészettörténetre menni. A másik, ami érdekelt, a nyelvészet, a nyelvtudomány. De erről szó sem lehetett. Hogy mégis tanuljak valamit, beíratk a a Notre Dame de Sionba. A tandíj nem volt vészes, akkor már ki tudtuk fizetni. Ez egy nagyon disztíngvált intézet volt, ami lányoknak ilyen praktikus, titkárnői ismereteket adott. A fő nyelv a francia volt, második nyelv az angol. Volt gépírás és gyorsírás, valami kis általános műveltség. Az angolt jól tudtam. A franciával az volt a helyzet, hogy apámnak egy unokanővére a nagyapám ágáról, ahol százezer gyerek volt, a Sorbone-on tanult, és 12 éves koromban azt mondta, gyere, tanítalak franciául. És akkor mindenfélét, amit a Sorbonon tanult, és amiből én egy kukkot sem értettem, azt mind meg kellett tanulnom. Ez abszolút rossz pedagógiai módszer volt, úgyhogy egy idő múlva otthagytam, de az érdeklődésemet felkeltette a francia nyelv iránt. Aztán jártam ilyen francia nyelvtanfolyamokra, úgyhogy valamennyire tudtam franciául. Ennek a Notre Dame de Sionnak az volt a haszna, hogy az angolt is gyakoroltam meg a franciát is. Gépírni és gyorsírni nem tanultam meg. Gépírásból meg is buktam. Annyira nem tudtam, hogy ha fele annyi hibával, és kétszer olyan gyorsan írtam volna, még akkor is megbuktam volna.

A Notre Dame du Sion egy két éves iskola volt, és nappali tagozatos. Nagyon érdekes barátságokra tettem ott szert. Az egyik Sarusinszky Marika, aki egy elit zsidó értelmiségi családból származott,

és a bátyja illegális kommunista volt. A másik, egy Edit nevű, a legjobb tanuló, ő tudott a legjobban franciául. Aztán kisült, hogy az apja öngyilkos lett, mert ő volt Szálasi utolsó tábornoka. Szóval nagyon vegyes társaság járt oda.

Amikor a Notre Dame de Siont befejeztem, állást akkor sem kaptam, gyerekeket tanítottam angolra. Amennyi nekem kellett, annyi pénzt megkerestem. Jártam színházba és hangversenyre. Érettségi után volt egy udvarlóm, egy nagyon hűséges udvarló, úgy hívták szegényt, hogy Vágó Pista. Én éreztem, hogy nem vagyunk egymáshoz valók. Ő egy igazi terézvárosi zsidó nyárspolgár volt. Nem volt közös témánk. Egy nagy speditőr cégnél dolgozott, aminek három tulajdonosa volt, és az egyik a nagybátyja volt. Mindenhova jött utánam. Ha este volt, akkor értem jött, hogy ne menjek egyedül haza. Aztán behívták munkaszolgálatra, és odaveszett a Don kanyarban.

Volt egy másik fiúismerősöm, aki a közeledő munkaszolgálat elől elment matróznak. Egyszer kaptam tőle egy levelet az Atlanti óceán északnyugati partjáról, hogy itt örökké köd van, és borzasztó keserves az élete, és mindig arra gondol, hogy milyen kellemes volt az én szobámban üldögegni. Érdeklődtem, hogy mi lett vele, azt mondták, hogy egy német tengeralattjáró elsüllyesztette a hajót. De az nem volt egy szoros kapcsolat.

A korrepetáláson kívül a napjaim olvasással, kirándulással teltek, olyanokkal, amit más fiatal is csinált. A bálakat utáltam, de jártam irodalmi estekre. Egy Villon estre emlékszem. Azon ott volt Faludi. Jártam a Vajda János Társaságba, az ott volt az Teréz körúton. Én sokkal inkább értelmiségi voltam, mint az a fiú, aki nem nagyon akart rólam leszállni. Arra emlékszem, hogy amikor a zsidó színészeket kiűzték a színházakból és az operából, akkor elmentem a Goldmark terembe operaelőadásra. Azok nagyon szépek voltak. Azt mondták akkoriban, hogy aki igényes, az nem az Operába jár, hanem a Goldmark terembe.

Jártam táncolni is, de azt nem szívesen, azt nem szerettem. Nem szerettem az olyan helyeket, ahol tömeg van. Mindig jobban szerettem a kis társaságot. Volt egy stabil társaság, hol nálunk, hol másnál jöttünk össze, könyvekről beszélgettünk. Akkor volt divatban a Thibault család, az nagyon tetszett nekem, Thomas Mannt nagyon szerettem, a Varázshegyet, a Budenbrock házat. Színházba mentünk, moziba mentünk. Sokat jártunk moziba.

Amikor születtem, akkor az Attila utcában laktunk, 7 éves koromig. Ez egy háromszobás lakás volt, a nagymamám lakott itt, édesanyám húga és egy bátyja, aki nem nősült meg, és mi. Tehát összesen hatan. Egy szoba volt a mienk. 1927-ben elköltöztünk a Maros utcába, egy kétszobás lakásban laktunk hárman, a legfelső emeleten. Volt fürdőszoba, konyha, WC és cserépkályha. Itt már volt cseléd, de nem ott lakott, bejáró volt, mert nem volt cselédszoba.

1933-ban elköltöztünk a Fő utcába egy harmadik emeleti négyszobás lakásba. Ebből három szoba utcai, egy udvari, apámnak ott volt az irodája. A Fő utcában velünk lakott az anyai nagymamám is, ott halt meg 1936-ban. Itt már volt cselédszoba, és itt lakott a cseléd. Nagyon jóba voltam vele, egy nagyon helyes, szimpatikus kis parasztlány volt. Nálunk nem cserélődtek a cselédek. A munkamegosztás úgy volt, hogy anyám főzött és bevásárolt, a cselédlány mosogatott, takarított, mosott, vasalt, fűtött. Én semmiben nem vettem részt, nekem be volt osztva az időm. Nekem tanulni kellett, különóráim voltak, tornázni jártam.

Amikor be kellett menni a csillagos házba, Julika haza ment Békés megyébe, a Viharsarokba. Nagy kommunista fészek volt az ő falujuk. Volt egy udvarlója, akit behívtak katonának. Leveleztünk, és

megírta, hogy terhes lett. Küldtem neki ilyen babadolgokat. A felszabadulás után följött Pestre, és hozott nekünk mindenféle élelmiszert. A háztulajdonos, mert akkor még volt háztulajdonos, azt mondta, hogy ő megvesz mindent. Nekünk nem volt egy vasunk se. És akkor ő azt mondta, hogy nem pénzért hozta, hanem nekünk hozta. Volt egy liba. Nem tudtuk levágni, és az erkélyen tartottuk, míg úgy lefogyott, hogy jóformán semmi se maradt belőle. Amikor a férje visszajött, össze is házasodtak, és kaptak földet. És akkor meghívott bennünket. Lementünk. Anyám hamarabb hazament, nekem meg azt mondták, hogy maradjak még. Maradtam tíz napig. Még éjjeli zenét is kaptam. Ez a Julika annyit dolgozott a földdel, hogy valami betegséget kapott, és nagyon fiatalon meghalt. A gyerek megmaradt, és orvos lett. Az egész család egy nagyon értelmes család volt.

1937-ben elköltöztünk a Zsigmond utca 8-ba (ma Frankel Leó út). Az egy szép háromszobás, cselédszobás lakás volt a harmadik emeleten, nekem nagyon bájos szobám volt. Jött velünk a cseléd is. Akkoriban anyagi gondjaink nem voltak. Ebben a lakásban ért bennünket a német megszállás. Innen át kellett mennünk a 10-es számba, az lett csillagos ház. Még ott voltunk a 8-ban, amikor jött egy házaspár, és elkezdett berendezkedni: ide állítjuk a szekrényt, itt ez lesz, ott az lesz. Mi már nagyon reméltük, hogy hamarosan vége lesz, mert hallottuk, hogy megvolt a partraszállás. Persze a nagyanyámat Győrből már elvitték, meg anyám testvérét és annak a kislányát is Fehérvárról, szóval sok jót nem vártunk, de már reménykedtünk. A partraszállásról nem a rádióban hallottunk, mert rádiónk már nem lehetett, de mindenki tudott róla, az emberek azért beszélgettek egymással.

A nyilas puccs után, október 20-án megjelentek a Zsigmond utca 10-ben árpádsávos karszalagos nyilasok, és a férfiakat, közte apámat elvitték. Nekem a szívem szakadt, hogy az én nagytudású apámat 1944-ben a csillagos házból elvitték a nyilasok, és nem tudom, hogy hova lett. Az egyik rokon találkozott vele valahol Pest környékén, ott tankcsapdát ástak. Aztán bekerült egy halálmenetbe, és Győrben megszökött. Arra gondolt, hogy ő győri. Talált is egy ismerőst, aki elintézte, hogy fölvegyék a kórházba. A kórházból küldött egy táviratot egyik keresztény rokonunknak, hogy itt van Győrben a kórházban, mi van velünk. A felszabadulás után az volt az első dolgom, hogy elmentem Győrbe abba a kórházba. Megnézték, és azt mondták, tényleg itt volt, de két nap múlva a nyilasok jöttek érte, és elvitték. És valószínű, hogy Abdán kivégezték. Nem voltam elég slágfertig, hogy megkérdezzem, ugyan ki volt itt spicli. Évtizedekig nem vitt rá a lélek, hogy elmenjek Abdára. Aztán egyszer elmentünk a férjemmel. Apám akkor már úgysem élt volna, ezért nem volt olyan fájdalmas. A buszsofőrt megkérdeztük, hol van itt egy tömegsír, és megáll-e ott a busz. Azt mondta, hogy van, és nem áll meg, de meg fog állni. Meg is állt, de rossz helyen. Volt ott egy Radnóti szobor, és semmi tömegsír. Már nem voltunk olyan nagyon fiatalok, ott álltunk az országúton, és a legközelebbi busszal visszamentünk Győrbe. Nem sokkal később Andris fiammal elmentünk arrafelé. A Radnóti szobornál egy öregasszonytól megkérdeztük, hogy nem tudja-e, hol van itt egy tömegsír. Azt mondta, van, de hogy pontosan hol, azt nem tudja. Menjünk el a plébános úrhoz, ő tudja. A plébános úr nem volt otthon, viszont az öreg gazdaasszonya megmondta, hova menjünk. Azt mondta, ha nem találjuk, van ott egy gátör, az biztos tudja, mert sokan jönnek oda érdeklődni. A gátör megmutatta. És meg kell, hogy mondjam, nagyon szép. Van ott egy dombormű, be van füvezve.

Velünk az történt, hogy mi anyámmal megúsztuk. Október 23-án a nőknek be kellett vonulni a KISOK pályára. Hát én hülye voltam, és elmentem, de hát nem is tehettem mást, nem

maradhattam otthon a házmester miatt. Elvittek valahova Pest környékére, ott semmit nem csináltunk. Egy csendőr volt a főnök. Akkor már Pest környékén lehetett látni az orosz ágyuk torkolattüzét, és lehetett hallani az orosz ágyukat. A csendőr azt mondta, hogy megpróbál bennünket úgy vinni, hogy a nyilasok ne találjanak meg, de igazoljuk őt majd az oroszok előtt, hogy ő megmentett bennünket. És tényleg vitt bennünket egyik becsukott iskolából a másikba, meg tornaterembe, meg ide meg oda egy ideig, és akkor egyszer a nyilasok mégis rajtunk ütöttek, és elvitték az egész társasságot az óbudai téglagyárba. Ott összetalálkoztam egy régi jó barátnőmmel, és együtt mentünk. Eljutottunk egészen Szőnyig, és Szőnyben egy hatalmas betonpadlós dohánypajtába zártak be bennünket. Ott voltunk, nem tudom hányan, de nagyon sokan. Én a kellős közepén ültem a barátnőmmel a hátizsákomon. Egyszer csak nyílt az ajtó, és bejött egy német katona, és szemmel láthatóan nagyon meg volt döbbenne. Beszélgetni kezdett az ajtó közelében lévőekkel, és látszott, hogy udvarias, és hogy kínos neki az egész. Én nem mertem odamenni, mert attól féltem, hogy nem talállok vissza. Azt mondtam, hogy ne haragudjon, szeretném megkérdeni, hogy jöjjön ide, én nem merem itt hagyni a cuccomat, mert nem talállok vissza. Odajött. Azt mondtam neki, hogy három hete nem olvastam újságot, mondja meg, hogy áll a front. Azt mondta, hogy az oroszok átkeltek a Dunán, Fehérvárnál és a Balatonnál vannak nagy csaták. Ezek szerint minket már nem fognak tudni kivinni az országból, mondtam. Azt mondta, ebben ne bízson. Ezen a részen nincsenek csapatok. Ezzel az emberrel szívesen találkoznék, kiderült, hogy osztrák volt. Ez 1944. november 17-én volt. Azt mondta, szökjön meg. Hát nem kockázatos, kérdeztem. Azt mondta, hogy annál nagyobb kockázat nincs minthogy itt maradjon. És a következőt mondta: minden cuccomat hagyjam itt, hátizsák ne legyen rajtam, a bakancs helyett vegyek cipőt, ha van. Egy pár cipő volt a hátizsákomban. Azt mondta, hogy adjam oda a tenyeremet, és a körmével belerajzolta az országutat, amin majd megyünk, és mellette volt egy bokros rész, azon egy ösvény, és hogy majd lépjek ki a sorból, és menjek az ösvényre. Menjek az ösvényen, és az első keresztutcánál forduljak be. A következő utcánál, amelyik párhuzamos az országúttal, menjek addig, amíg nem érek a hídhoz. A hídon tábori csendőrök vannak, de ne féljek tőlük, nyugodtan, lassan menjek, és ha szólnak hozzám, legyenek pökhendi. Ő elment, a barátnőmnek mondtam, hogy mit mondott, és hogy ő is tegye ugyanazt, de arra kérem, hogyha én lelépek, akkor jöjjön utánam, de nem velem, és mindig kövessen, és ha egyikünket igazoltatják, a másik menjen tovább. Reggelre azt mondta, hogy ő ezt nem meri megcsinálni. Én viszont el voltam szánva, és így is történt. Kicsit lemaradtam, és amikor úgy gondoltam, hogy senki nem néz oda, leléptem az ösvényre. Hagytam elmenni a menetet. Rögtön jött egy keresztutca, aztán amikor a hídhoz értem, ott voltak a tábori csendőrök. Oda is hívtak, de csak azért, hogy megmondják, ezen az oldalon nem szabad menni, csak a másikon. Jó, hát átmentem a másik oldalra. Elmentem Komáromban apám egyik ügyvéd ismerőiséhez, akinek a lánya is ügyvéd volt, és apám készítette fel az ügyvédi vizsgára. Nem tudtam a címét, találkoztam egy postással, megkérdeztem, hogy hol lakik. A postás megmondta a címet, mert ugye egy ügyvéd sok levelet kap. El is mentem hozzájuk. Ebédrel kínáltak, azután azt mondták, hogy mosakodjak meg, ha akarok. Nem volt, csak hideg víz. Azt mondták, hogy ott nem alhatok. Kérdeztem, hogy tud-e adni valami papírt. Azt mondta, hogy nem. Elég az hozzá, hogy délután két szendviccsel szélnek eresztettek. Kimentem az állomásra, megnéztem, hova megy az első vonat. Érsekújvárra ment vonat. Beálltam a sorba, a pénztárnál vettem egy jegyet. Pénzem volt, mert a téglagyárban semmit nem vettek el. Azok, akik a téglagyárban vigyáztak ránk, a legnagyobb zavarban voltak. Katonák voltak, nem csendőrök. Én ott nem találkoztam nyilasokkal. Azok, akik oda be voltak osztva, inkább meg voltak ijedve. Hiszen már mélyen bent voltak az országban az oroszok. Szóval váltottam egy jegyet, fölszálltam a

vonatra, és elmentem Érsekújvárra. Esztergomban az apámnak volt valami ismerőse, gondoltam, hogy majd oda megyek. Tőle biztos kapok valami papírt.

Érsekújváron megnéztem, hogy mikor megy vonat. Reggel ment csak a legközelebbi vonat. Akkor már nem volt menetrend, katonaságot szállítottak, és össze-vissza jártak a vonatok. Mit csináljak papír nélkül estétől másnap reggelig? Bementem a váróterembe, és ott volt két vagy három német katona. Egészen fiatal fiúk, mert akkor már a legutolsó korosztályokat hívták be. Megkérdeztem tőlük, hogy mikor indul a vonat. Erre ők, hogy milyen jól beszélsz németül, honnan tudsz, és beszélgetni kezdtünk. Egyre több német katona jött. Mondtam, hogy a szüleimmel utaztam, lemaradtam, és el akarok menni egy rokonomhoz Esztergomba. Elég az hozzá, hogy egész éjjel azokkal a fiatal német srácokkal beszélgettem. Mondtam, hogy én sokat olvastam németül. Elkezdtem nekik mondani az Erl Königet. Csodálkoztak. Nekik is föl volt adva, de ők nem tudják. Elmondtam a Tell Vilmosból a Tell monológját, Goethétől még ezt-azt. Azok álltak, és bámultak. Senkinek nem jutott eszébe, hogy egy lányt, aki egy csomó német katonával beszélget, igazoltasson. Mondták, hogy ne féljek, mert ők visszajönnek, vissza fogják verni az oroszokat. Na, mondtam, meg vagyok nyugodva. Reggel azt mondta az egyik, hogy elkísér a vonathoz. Jött egy vonat, és ott a német tiszti kocsiba szálltak föl velem. Kértek helyet, rögtön adtak az ablak mellett helyet, így mentem el Esztergomba. Amikor megérkeztem, éppen légiriadó volt, bementem az első óvóhelyre, ami épp a csendőrlaktanya óvóhelye volt. De apám ismerősét, aki egy kirúgott katonatiszt volt és németellenes, és biztosan segített volna, nem találtam meg. Akkor felszálltam a vonatra, és eljöttem Pestre. Se a pályaudvaron, se a vonaton nem igazoltattak. Akkor már nagyon magabiztos voltam, lehet hogy azért.

Amikor november 20-án hazaértem Pestre, elmentem ahhoz a nagybátyámhoz, akinek a felesége nem volt zsidó. Ő tudta az anyám címét, de akkor már este volt. Azt mondta, hogy náluk nem alhatok. A férje talán engedte volna, de ő nem. Átkísért valahova a szomszédba, és ott aludtam. Másnap elmentem anyámhoz a csillagos házba. Jöttek nyilasok vagy kik, hogy másnap sorba kell állni. Én azt mondtam, hogy többet nem állok sorba. Akkor elkezdődött, hogy hol itt aludtunk, hol ott aludtunk ismerősöknél. Ez tartott egy vagy két hétig. És akkor találkoztunk egy fiatal katolikus pappal, aki azt mondta, hogy Slachta Margitot kell megkeresnünk. Ő bujtatott zsidókat a Thököly úton, de az már csorultig van, de van neki egy másik a Hűvösvölgyben. Odamentünk, mondtuk, hogy ez és ez küldött. Ott Katalin nővérel beszélünk, aki nagyon kedves volt, de azt mondta, hogy a pincétől a padlásig tele van minden. Akkor jött egy fiatal apáca, szervusz Iluskám. Én nem ismertem meg. Erre Katalin nővér kérdezte, hát a Magda nővér ismeri magukat? Én nem tudtam, hogy Magda nővér, én Klárinak ismertem. Volt egy kislány, akivel jóban voltam. A Várban laktak, nagyon előkelőek voltak, és volt egy kis birtokuk Tápiószecsőn. Egyébként zsidók voltak, és Auschwitzban végezték, de ilyen nagyon dzsentriskedő zsidók voltak. Illetve, hát zsidók már nem voltak, csak a Nürnbergi törvények szerint. Egyszer-kétszer vasárnap lementem hozzájuk Tápiószecsőre, ott volt náluk vendégségben ez a Klári, és teniszeztünk. Megismert, és segíteni akart. Akkor úgy oldották meg, hogy volt a kertben egy kis ház, ahol Slachta Margit két vénkisasszony nővére lakott. Nagyon kedves hölgyek voltak. Kétszobás ház volt, az egyik szobában lakott a két idős hölgy, a másikban pedig egy zsidó család. Oda bevitték egy szalmazsákot meg egy takarót. Ott maradtunk. Kimenni nem volt szabad. A nagyobb házban főztek, onnan hozták át az ebédet. Az, aki az ebédet hozta, Horváth Eszter volt, akinek a mamája Molnár Ferenc lánya volt, a papája pedig Horváth Zoltán. [Molnár Ferenc lánya a második férje, a mártírhálált halt Sárközi György után Sárközi Márta néven vonult be a magyar szellemi élet történetébe. 1946 és 1949

között a Válasz című folyóirat kiadója és egyik szerkesztője. Első házasságából két gyereke született, az említett Eszter, és a későbbi TV-rendező, Horváth Ádám. – A Szerk.] Talpig apácának vagy noviciának öltözve hozta a kaját. Az aztán nagyon vallásos lett, férjhez ment Lukin Lászlóhoz, a híres zenepedagógushoz, és kilenc gyerekük volt vallási okokból.

Itt szabadultunk fel. Akkor azt mondta Katalin nővér, hogy ők arra vállalkoztak, hogy minket megmentenek a nyilasoktól, ez megtörtént, viszont most már nem tudnak enni adni, mert már nekik sincs, most már mindenki menjen haza. Hazamentünk, és láttuk hogy a házunk le van bombázva. Visszementünk, és azt mondta, hogy amíg találunk lakást, addig maradhatunk.

Amikor el kellett mennünk a saját lakásunkból a csillagos házba, akkor a cselédszobába kellett berakni minden bútort. Amikor a háború végén, anyámmal hazamentünk, a ház egy halom törmelék volt, mert találatot kapott, viszont az a szárny, ahol a konyha és a cselédszoba volt, épen maradt. Valami pallót szerkesztettek, és azon lehetett felmenni. A házaspárnak, akik a lakásunkba beköltöztek, már nyoma sem volt, elmentek nyugatra, de ott volt a mamájuk. Közölte velünk, hogy nem hoztak rendeletet, hogy ide visszajöhetünk. Mondtuk neki, hogy nem is akarunk. Akkor elkezdünk az anyámmal lakás keresni. Nekem mindig az volt a vágyam, hogy kint lakjunk a zöldben, és azt mondtam, hogy menjünk a Rózsadombra. Becsöngettünk az első házba, a Romer Flóris utca (akkor Zárda utca) 36-ba, hogy van-e itt üres lakás a környéken. A házmester azt mondta, hogy az ő házában minden lakás üres. Négy lakás volt. Apám nem volt, ketten voltunk, úgyhogy beköltöztünk egy egyszobás lakásba. Később, amikor a Frankel Leó úti házat elkezdték építeni, akkor több minden el tudtunk hozni a cselédszobában lévő dolgokból. Az a könyvszekrény, az íróasztalom és az a két fotel, onnan van.

A felszabadulás után rögtön beléptem a pártba, mert az embert nagyon radikalizálta az, ami történt. Volt valami tartalékunk, abból éltünk. Például volt egy briliánsgyűrűm, azt odaadtam 5 kiló krumpliért. Közben jegyzőkönyvet vezettem a Nemzeti Bizottságban, dolgoztam tolmácsként itt-ott. Már nem emlékszem a részletekre, de tudtam idegen nyelveket. Ez persze inkább társadalmi munka volt. Volt egy jó barátnőm, akinek a férje a Külügyminisztériumban volt, később washingtoni követ lett. Ő beprotezsált, így a Külügyminisztériumban kötöttem ki. Annyiból nem volt rossz, hogy ott csupa olyan ember volt, aki nyelveket tudott, többnyire emigrációból jöttek haza, és sokukkal nagyon jóban voltam. Aztán jött a Rajk per, ugye Rajk volt a külügyminiszter, és mindazokat, akikkel jóban voltam, lecsukták. Sokkal később, amikor már férjnél voltam, találkoztam velük. Például az egyik, Gyöngyössy István, aki egy erdélyi kisnemesi családból származott, apja ügyvéd volt, és ő is jogász volt, egyébként az Egyesült Izzónál volt valamilyen vezető beosztásban, és onan került a külügybe. Kíválóan okos, szellemes, liberális, baloldali ember volt. Vele harminc évig jártunk össze, halálig. Van egy valaki, akivel még mindig összejárunk, de nem olyan régen fedeztük fel egymást, mert amikor kiszabadult, akkor kiment Amerikába, de most visszajött, és összejövünk. Amikor ezeket és még sok mindenkit lecsuktak, akkor ott nagyon megváltozott a klíma. Egyszer voltunk, akkor már a férjemmel, a külügyi üdülőben, és ott volt a prágai vagy pozsonyi konzul, aki egy jó ötvenes férfi volt, és volt egy öt éves kislánya. Valaki kérdezte, hogyhogy magának ilyen kis gyereke van. Azt mondta, hogy azért, mert 44-ben az egész családom meghalt. És akkor egy nagykövet felesége: Ne mondja, és miben? A nagykövet talán egy kicsit tájékozottabb volt, de a felesége egy sült paraszt volt. De még akkor is, hát falun is tudták, hogy mit történt itt.

Nálunk a családnak volt egy konzervatív és egy baloldali-liberális ága. És az apám volt talán a legbaloldalibb és a legintellektuálisabb a családban. Kommunista nem volt. Én 1943-ban olvastam

Illyés Gyula könyvét, amit az 1934-es szovjet írókongresszusról írt, amin kint volt. Azt írta Illyés, hogy ha itt a Szovjetunióról csak rosszat mondanak, akkor ő csak a jót fogja megírni. Amit ő ebben a könyvben írt, az nekem nagyon tetszett, hogy ott milyen egyenlőség van, így meg úgy. [Illyés Gyula: Oroszország, Nyugat kiadás, 1934.] Aztán itt 45-ben jött a földosztás, szóval volt miért lelkesedni. Csak a Rajk pernél vettem észre, hogy itt valami nem stimmel. Annyira nem ismertem a dolgokat. Ki kellett volna lépni a pártból. Csakhogy akkor nem lehetett. De bennem megszűnt minden aktivitás. Persze féltem, mert nem lehetett beszélni, de nem voltam én olyan fontos személy. De azt is meg kell mondanom, hogy én soha olyan szép színházi előadásokat nem láttam, mint pont az ötvenes években. Csehov darabokat, más klasszikusokat kiváló szereplőkkel. Aztán ott volt az Olcsó Könyvtár. Meg volt egy nagy mobilitás. Most nem arra gondolok, hogy az eke mellől kellett nagyköveteket hozni, hanem sokan jártak egyetemre, akik azelőtt nem járhattak volna. Ezeket értékelni tudtam. De nem csak én. Volt egy rokonom, egy bajai földbirtokos elvált felesége, akinek több bérháza volt, és elvették mindenét. A testvérével lakott együtt, azért elég kényelmesen, és azt mesélte, hogy a takarítónőnek strúmája van, és elküldték Karlsbadba. Ide figyelj, azt mondta, azelőtt ilyen nem volt. Tehát még olyanokra is hatással voltak ezek a dolgok, akiknek semmi közük nem volt hozzá.

A külügyben kezdetben titkárnői feladatokat láttam el. Később az volt a beosztásom, hogy volt egy Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya, és ott voltam ügyintéző. Ha valamelyik író mondjuk Svájcba utazott, akkor nekem kellett intézkedni, írni az ottani szervezetnek. Én erre már nem is emlékszem, mert annyira utáltam. Szóval hivatali munka volt. Ott dolgoztam 1957 januárjáig. Nem akartam ott maradni, nem éreztem magam hivatalnoknak. Meg tudtam csinálni, amit kellett, de nem értettem a külpolitikához.

Közben 1953-ban beiratkoztam az egyetemre. Hivatalosan nappalira, mert ez a művészettörténet egy nagyon kicsi szak, voltunk hatan vagy heten. A művészettörténet órákra elengedtek kétszer egy héten délelőtt két órára. A történelmet azt otthon megtanultam. Mert abból is kellett vizsgázni, meg marxizmusból. Ezekre nem jártam. Ez egy ilyen átmeneti dolog volt. Kiváló professzoraim voltak, például Fülep Lajos. [Fülep Lajos (1885–1970) – művészetfilozófus, művészettörténész, református lelkész. Népiskolai és középiskolai tanulmányait Nagybecskerekén végezte. Az érettségi után Budapestre került, ahol irodalmi, képzőművészeti és színházi kritikákat írt konzervatív, baloldali és liberális lapokba egyaránt. 1907–1913 között állami ösztöndíjjal Firenzében élt. 1912-ben doktorált a Budapesti Tudományegyetemen művészettörténetből, filozófiából, olasz nyelv és irodalomból. 1914-ben hazatért, és a főváros szolgálatába lépett, a szociálpolitikai ügyosztály művészeti referenseként helyezkedett el. Egyidejűleg középiskolában is tanított. 1916-ban beiratkozott a református Teológiai Akadémiára, 1918-ban lelkészi képesítést szerzett. 1919 májusában kinevezték a Budapesti Tudományegyetem olasz nyelvi és irodalmi tanszéke professzorának. 1919 végén a Nyugatban megjelent tanulmányában ízekre szedte Szabó Dezső Az elsodort falu c. regényét. A Tanácsköztársaság bukása után igazolták, és a Külügyminisztérium szolgálatában Olaszországban politikai lapot szerkesztett. 1920-ban falura költözött, és református lelkészként dolgozott 1947-ig. Az 1930-as években a pécsi egyetemen magántanár, művészetfilozófiát, esztétikát, olasz irodalmat oktatott. 1946-ban kinevezték a budapesti egyetem olasz tanszékére, 1947-ben a fővárosba költözött, az Eötvös Collegium tanára lett. A kommunista kultúrpolitikához nem volt hajlandó idomulni, társadalmi megbecsültsége mégis ekkor ért a csúcsára. Meglett kora, óriási tudásából és hajlíthatatlan jelleméből fakadó tekintélye, a

kommunista rendszer vezető funkcionáriusává lett ismerősei, főként Lukács György, néminemű védettséget biztosítottak neki. 1951-től 1961-es nyugdíjazásáig a művészettörténeti tanszéket vezette. 1953–1960 között az MTA Művészettörténeti Főbizottsága elnöke volt. 1948-ban az MTA levelező tagjává választották. 1957-ben Kossuth-díjjal tüntették ki.] Amikor a Fülep Lajos bejött és megszólalt, azt mondtam, hogy ez az én kulturális anyanyelvemen szólalt meg. Ahogy az apámtól hallottam. Akkor mindenki nagyon lenézte őt, mert egy igazi művészettörténész, ha megfogja a vásznat, akkor tudja, hogy az hányadik században készült. Ő pedig sokkal inkább ilyen elméleti, mentalitástörténeti oldalról közelítette meg. Nekem nagyon tetszett. Később aztán nagyon divatba jött. De kiváló tanár volt Vayer Lajos is. [Vayer Lajos – művészettörténész (1913–2001) A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen végzett. 1935–1946 között a Szépművészeti Múzeum munkatársa. 1946-tól egyetemi magántanár. 1947-ben a Római Magyar Akadémia ösztöndíjasa. 1949–1955 között a Szépművészeti Múzeum főigazgató helyettese. 1955–1983 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar művészettörténet tanszékének vezetője, egyetemi tanár. 1957–1988 között az Acta Historiae Artium főszerkesztője, 1958–1978 között a Velencei Biennálé magyar miniszteri biztosa. 1969–1973-ban az UNESCO Nemzetközi Művészettörténeti Bizottságának elnöke, majd tiszteletbeli tagja, 1975-ben a Princeton Egyetem meghívott professzora. Fő kutatási területe a régi európai reneszánsz művészet, az ikonográfia és ikonológia, a grafikus művészetek, a XIX. és XX. század magyar művészet. 1952-ben a művészettörténeti tudományok kandidátusa, 1961-ben doktora. 1990-től az MTA levelező, 1991-től rendes tagja.] Akkor én elhatároztam, hogy művészettörténész leszek. Azt hiszem abból a csoportból csak belőlem lett igazán művészettörténész. A történelem vizsgákat is letettem, azt nem nagy sikerrel, mert nem éreztem azt, hogy történész akarok lenni. Emlékszem ókorból Hán professzornál vizsgáztam: V. századi Athén, Periklész kora. Azt mondta, hogy nagyon szép volt, és rögtön beírt egy ötöst, de ha ráér, akkor még egy két dolgot hozzáfűzne, és tartott nekem egy hosszú előadást. Viszont egyszer egy vizsgán az volt a tételm, hogy a 48-as szabadságharc anyagi háttere. Hát én a Gábor Áron rézágyúján kívül semmit nem tudtam. Úgyhogy meg se szólaltam. Akkor megnézték az indexemet, látták, hogy nem történész vagyok, hanem művészettörténész, és megkérdezték, hogy beírhatnak-e egy kettest. Mondtam, hajaj! 1958-ban végeztem. Közben volt 1956, és megszűnt a párttagság. Az MSZMP-be nem léptem vissza. Közben megházasodtam. 1949-ben, amikor még a Külügyben dolgoztam, valakit ki kellett kísérenem a repülőtérre. A férjem is kikísért valakit, és ezek a kikísért emberek ismerték egymást. Így ismerkedtünk meg. Amikor a repülőgép felszállt, felajánlotta, hogy haza hoz. Útközben kérdezte, hogy ráérek-e vasárnap. Mondtam, igen. Hova menjünk? Mondtam, hogy van egy szovjet képzőművészeti kiállítás. Elmentünk, én majd elájultam, olyan szörnyű volt.

Egyébként a férjem régi munkásmozgalmi ember volt, proletár családból származott, 1920-ban született Budapesten. Szerencsétlen sorsú család volt. Egy lánytestvére két éves korában leforrázta magát, és meghalt. Az édesanyja soha nem tudta ezt kiheverni. Volt egy Gábor nevű bátyja, aki a munkaszolgálatban eltűnt. Volt egy nővére, Teri, aki nagyon szép fiatalasszony volt, és a felszabadulás után 1945-ben villamosbalesetben meghalt.

A férjem leérettségizett ugyan, de amit kapott, azt mind a munkásmozgalomtól kapta, a szociáldemokratáktól, mert csak az volt legális. Diákkorában a Magdolna utcában találkozott József Attilával. Derkovits Dózsa metszetsorozatát ők rakták fel a falra, és általában is kiváló értelmiségiek foglalkoztak velük. Jártak síelni, és jártak színházba. Aztán 1941-ben bevonult

munkaszolgálatra, és 1948-ban jött haza a hadifogságból. A századában 214-en voltak, és abból négyen jöttek élve vissza. A legtöbben tifuszban haltak meg. Akkor volt az áttörés, az oroszok nagyon sok foglyot ejtettek, ezek ottmaradtak összezsúfolva, és egymástól kapták el. Aki életben maradt, azokat hátravitték a front mögé kórházba. A férjem azt mesélte, hogy nagyon tisztességesen kezelték őket. Először lefertőtlenítették, azután egy fehér ágyba fektették, és egy nővér minden órában a szájába nyomott valami fertőtlenítőt, mert neki is tifusza volt. Hónapok alatt rendbejött, és bekerült valahol egészen északon egy lágerbe. Borzasztó hamar megtanult oroszul. Azután onnan egy kaukázusi lágerbe került, de miután jól tudott oroszul, nem volt olyan nehéz sora. De épp ezért nem is engedték őt haza hamarabb, mert használták. 1948-ban jött haza, és 1949-ben ismerkedtünk meg. Valamilyen vállalatnál dolgozott, de nagyon hamar átkerült a Tervhivatalba. Akkor még csak érettségije volt, de ő is beiratkozott az egyetemre, és elvégezte a Közgazdasági Egyetemet. Ő 1957-ben visszalépett az MSZMP-be, de meggyőződésből. Közgazdászként látta, hogy ez így nemigen megy. Az 1960-as évek elején a Tervhivatalból átkerült a pártközpontba, és abba a Nyers Reső féle csoportba tartozott, amelyik előkészítette az Új Gazdasági Mechanizmust. 1968-ben megválasztották az OKISZ elnökének. Ott nagyon nagy munkát végzett, mint OKISZ elnök nagyon sok mindent tett. Nagy szerepe volt abban, hogy 1968 után ilyen árúbőség lett a fogyasztási javakban,. Sokkal jobb volt egy szövetkezetben dolgozni, mint egy gyárban. A szövetkezeti tagok magukénak érezték a munkahelyet. Ha egy mérnöknek volt valami elképzelése, az fogta magát, este bement, és a gépen kipróbálhatta. Nem volt az a rigorózus fegyelem, mint egy gyárban. Többet is kerestek. Ezt csinálta 1986-ig, amíg 66 éves korában nyugdíjba nem ment. Már mehetett volna 1980-ban, de megkérték, hogy maradjon. Az ENSZ-nek van egy szövetkezeti csoportja, vagy nem tudom micsodája, annak alelnöke volt. Úgyhogy rengeteget utazott. Oroszul jól tudott, egy kicsit angolul, de nem igazán jól. De volt neki titkárnője, tolmácsa. Rengeteget járt Afrikában, beutazta az egész világot. Nagyon megbecsült ember volt. Attól kezdve, hogy összekerültünk, normális életem lett, nagyon jól sikerült gyerekeink lettek. István 1951-ben született, András 1954-ben.

István történész, és a Középeurópai Egyetemen tanít, András közgazdász. Egyetem után a Szövetkezeti Kutatóintézetben dolgozott. Aztán egy tanácsadó iroda vezetője lett, aztán dolgozott a Novotrade-nél, ahol könyvkiadással foglalkozott, aztán a HVG könyvkiadóját vezette, most pedig egy másik könyvkiadónál van. A felesége jogász, két gyereke van.

Amikor összeházasodtunk, akkor a Romer Flóris utcai házban volt egy házaspár, akik elváltak, az asszony ott maradt egy két szoba hallos plusz személyzeti szobás lakásban, és vele cseréltünk. 1969-ig laktunk ott, a két gyerek még ott született. Ebbe a lakásba 1969-ben jöttünk, édesanyámmal együtt. Anyám már itt halt meg 1972-ben.

Ehhez a lakáshoz úgy jutottunk, hogy hét évig próbáltunk cserélni. Ez egy három és fél szobás összkomfortos, tanácsi lakás. Nem kellett sokat ráfizetni, mert ez akkor nagyon kint volt, a másik pedig a Rózsabombon, sokkal elegánsabb környéken, jóval beljebb, ott már be volt vezetve a gázfűtés, itt pedig volt ugyan etázs fűtés, de szénnel. Ennek a lakásnak az az előnye, hogy mindegyik szoba külön bejáratú.

Szóval, 1957 februárjában kiléptem a Külügyminisztériumból, de csak 1959 ősztől kezdtem tanítani. Ez alatt az idő alatt készítettem el a disszertációm, és készültem fel az államvizsgára, másrészt az anyám akkor lett beteg, operálni kellett, őt ápoltam, és otthon maradtam a gyerekekkel. Addig ugyanis ő vigyázott a gyerekekre. Úgyhogy másfél évig nem volt

munkahelyem. Ezalatt az idő alatt szereztem idegenvezető igazolvány. Arra már nem emlékszem, hogyan intéztem el. De nem volt lényeges. Egyetlen egyszer vezettem csoportot, és aztán soha többet. Egy ausztráliai társaság volt, halál unalmasak voltak, nem is értettem őket, mert ausztrál angolt beszéltek. Aztán borralalót akartak nekem adni. Szóval befejeztem. Ehhez nem volt semmi kedvem.

Művészettörténészként elhelyezkedni nem volt könnyű, egy múzeumba szívesebben vettek fel olyat, akinek már volt valami tapasztalata. Azt mondtam, hogy én szívesen elmegyek középiskolába tanítani, és elmentem a Hámán Kató Gimnáziumba tanítani. Ez elég könnyű volt, a tanárság egy olyan foglalkozás, aminek semmi presztízse, nem is fizették meg. Azért is mentem szívesen tanítani, hogy amikor a gyerekeim otthon vannak, akkor én is otthon legyek.

1975-ben átmentem a Móricz Zsigmond Gimnáziumba, mert a Hámánból egy irtó bugris szakközépiskola lett. Tanítottam, és közben cikkeim jelentek meg a Művészet-ben. A kollégákkal mindig jól kijöttem, az igazgatóimmal nem. Nem is kaptam soha se fizetésemelést, se jutalmat, se dicséretet. 1975-ig tanítottam a Móriczban, és akkor nyugdíjba mentem. Közben 1971 és 1974 között három évig másodállásban egyetemi adjunktusként az Iparművészeti Főiskolán is tanítottam.

1983-ban megjelent a „Építészet és enteriőr a magyar századfordulón” című könyvem a Gondolat Kiadónál, amiért nívódíjat kaptam. A kiadó igazgatója, Siklós Margit volt Amerikában, és a MOMA-ban (Modern Művészetek Múzeumában) látott egy Breuer Marcel kiállítást, aminek nagy sikere volt, hosszú sorok álltak előtte. Siklós Margit azzal jött haza, hogy kellene Breuer Marcelről egy könyvet írni. Nekem volt egy kitűnő német könyvem Breuer Marcelről, és mondtam, hogy inkább azt kellene lefordítani. A német kiadó közölte, hogy csak akkor járulnak hozzá, hogyha pontosan ugyanolyan minőségben és külalakban adjuk ki. Siklós Margit azt mondta, hogy ez nem megy, mert így borzasztó drága, mégis én írjak egy könyvet. Erre én azt mondtam, hogy jó, de ehhez Amerikába kell menni, mert Magyarországon nincs semmi. Párizsban van az UNESCO székház, aztán van néhány épület Ausztráliában, Braziliában, de a legtöbb az Egyesült Államokban van. És akkor kértem egy Fulbright ösztöndíjat, és amire nagyon büszke vagyok, hogy abban az évben az egész világon összesen négy művészettörténész kapott, és én voltam az egyik. Éppen kint voltam Amerikában, amikor kaptam egy levelet Kanadából, Torontóból, hogy tartanak egy szimpóziumot a magyarországi kultúráról, és menjek el. Elmentem, és ott volt egy fogadás, mellette egy kiállítás magyar festők műveiből, és több Förstner Dénes kép volt, mint amennyi Rippl-Rónai, Medgyánszky meg a többi nagy együttvéve. Kisült, hogy Förstner Dénes nővére kiment Kanadába, magával vitte Dénes képeit, és kint Kanadában nagyon híres lett.

1987-ben megjelent még egy könyvem a Corvina Kiadónál, a „Templomépítészetünk ma”. A Breuer Marcelről írt könyv csak most fog megjelenni, nagy késéssel. Ugyanis a rendszerváltás elsodorta a Gondolat Kiadót, minden kiadó maszek lett, és ahánnyal beszéltem, mind azt mondta, hogy a könyv nagyon érdekes, de szerezzek hozzá szponzort. Mondtam, hogy én ehhez nem értek. De most mégis meg fog jelenni a Napsugár Kiadónál.